ΦΙΛΟΓΕΝΕΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΕΜΒΕΛΕΙΑΣ - ΜΗ ΚΕΡΔΟΣΚΟΠΙΚΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ

ΤΟΜΟΣ Λ΄
ΤΕΥΧΟΣ 1

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ Ο ΕΞ ΟΙΚΟΝΟΜΩΝ
(1780 - 1857)

Φιλογενεια

Πρώην «Ἑλληνορθόδοξος Βυζαντινός Πολιτισμός»
Τριμηνιαῖο Ἐπιστημονικό Περιοδικό
Ἱστορικῆς καί πολιτιστικῆς ἐμβέλειας – μή κερδοσκοπικοῦ χαρακτῆρα

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ
ΤΟ ΚΟΙΝΩΦΕΛΕΣ ΛΟΥΡΙΔΕΙΟΝ ΙΔΡΥΜΑ
ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΝ ΚΕΝΤΡΟΝ - «ΜΝΗΜΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ»
ὑπό τήν αἰγίδα
ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΦΕΛΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΕΡΕΥΝΗΣ «ΕΛΛΗΝΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»
Ἱδρυτής:
Καθηγητής ΟΡΕΣΤΗΣ ΑΘ. ΛΟΥΡΙΔΗΣ

Ἕδρα Γραφείων: Βασιλίσσης Σοφίας 12, 106 74 Ἀθῆναι
Τηλ. καί Fax: 210 7219503
(Τόμος Λ΄, Τεῦχος 1, Ἰανουάριος - Ἰούνιος 2023)

Ἐκδότης
Βαρβάρα Καλογεροπούλου-Μεταλληνοῦ

Διευθυντής
Ἰωάννης Δ. Μπουγάτσος - Δημήτριος Γ. Μεταλληνός

Τυπογραφική ἐπιμέλεια:
«ΛΥΧΝΙΑ»
Ἀνδραβίδας 7, 136 71, Χαμόμυλο Ἀχαρνῶν, τηλ.: 210 34 10 436, fax: 210 34 25 967
www.lychnia.com

Περιεχομενα

ΜΝΗΜΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ
ΤΟΥ ΕΞ ΟΙΚΟΝΟΜΩΝ 3
ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ Δ. ΜΠΟΥΓΑΤΣΟΥ
(Ἀντιπροέδρου τοῦ Λουριδείου Ἱδρύματος)

ΤΟ ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΚΌ ΕΙΔΟΣ ΤΟΥ ΚΑΝΟΝΟΣ
ΩΣ ΒΙΒΛΙΚΟ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟ ΕΡΓΑΛΕΙΟ..... 13
ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ Α. Ε. ΚΑΛΟΣΠΥΡΟΥ
(Ἱστορία καὶ Ἑρμηνευτικὴ τῆς Κλασικῆς Φιλολογίας, ΕΚΠΑ)

ΠΟΙΗΣΙΣ Π. Β. ΠΑΣΧΟΥ
ΤΟ ΚΑΝΤΗΛΙ..... 17

ΑΓΝΟΔΙΚΗ Η ΠΡΩΤΗ ΓΥΝΑΙΚΑ ΙΑΤΡΟΣ..... 18
ΤΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ Α. ΑΝΤΩΝΑΚΟΥ
(Καθηγητοῦ, Κλασσικοῦ Φιλολόγου, Ἱστορικοῦ, Συγγραφέως)

«ΤΟ ΚΡΥΦΟ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ ΣΧΟΛΕΙΟ» 23
ΤΗΣ ΜΑΡΙΑΣ Ν. ΣΑΧΑ - ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ
(Φιλολόγου – Λογοτέχνιδος)

Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΜΕΓΑΡΙΤΩΝ
ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΄21..... 24
ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΡΩΜΑ
(Φιλολόγου)

ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ
ΤΩΝ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΩΝ ΤΟΥ
ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΑΤΡΩΝ ΓΕΡΜΑΝΟΥ 28
ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΡΓΥΡΑΚΟΥ
(Ἱστοριοδίφου - Γεωπόνου)

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Χρῆστος Π. Μπαλόγλου, Συμβολή στήν πνευματική ἱστορία
τοῦ Μυστρᾶ. Οἱ λόγιοι κατά τήν περίοδο τῶν Καντακουζηνῶν
καί τήν Παλαιολόγειο Ἀναγέννηση 32

Ἀποστολή κειμένων lourhdeio@gmail.com

ΜΝΗΜΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΤΟΥ ΕΞ ΟΙΚΟΝΟΜΩΝ

ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ Δ. ΜΠΟΥΓΑΤΣΟΥ
Ἀντιπροέδρου τοῦ Λουριδείου Ἱδρύματος.

Μία ἀπό τίς μεγαλύτερες προσωπικότητες τοῦ 19ου αἰῶνος ἦταν ὁ θεσσαλός κληρικός, ὁ Διδάσκαλος τοῦ Γένους μας, ὁ ἄγρυπνος φύλακας τῶν λαμπρῶν ἀρχῶν τῆς φυλῆς μας, ὁ μεγάλος συγγραφέας, ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων (1780 – 1857).

Μία προσωπικότητα πού συνέβαλε οὐσιαστικά στή διαμόρφωση τοῦ Νέου Ἑλληνικοῦ Κράτους, σύμφωνα μέ τίς πατροπαράδοτες ἀρχές του.

Αὐτή ἡ προσωπικότητα ἔζησε καί ἀνέπτυξε ἀξιόλογη δραστηριότητα κυρίως σέ τέσσερις περιοχές: Στήν Τσαριτσάνη (1780 – 1808), στή Σμύρνη-Κωνσταντινούπολη (1809 - 1820), στή Ρωσία καί Εὐρώπη (1821 – 1834), καί τέλος στήν Ἑλλάδα (Ἀθήνα) 1834 – 1857.

Ὁ ἐρχομός τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, δέν ἦταν μόνο γι' αὐτόν ἕνα μεγάλο γεγονός ἀλλά καί γιά τόν πνευματικό κόσμο τῆς ἐποχῆς του.

Ὁ ἐρχομός του χαιρετίσθηκε ἀπό τόν Φίλιππο Ἰωάννου, ὅπως φαίνεται ἀπό ἐπιστολή του πρός τόν Γρηγόριο Κωνσταντᾶ τό 1834, πού ἀναφέρει ὅτι «εὐτύχησε νά γνωρίσῃ τόν μεγάτιμον Κ. Οἰκονόμον... κατευθυνόμενον εἰς τήν φίλην Ἑλλάδα», δέν ἀποκρύπτει δέ τή χαρά του «βλέπον τούς ἐνδόξους τῆς παιδείας ἀγωνιστάς συνερχομένους τέλος πάντων εἰς τό τερπνόν ἔδαφος τῆς Ἑλλάδος».

Αὐτό τόν ἐρχομό τοῦ Οἰκονόμου ἀργότερα ὁ ποιητής Παν. Σοῦτσος, σέ ποίημά του ἀποτελούμενο ἀπό ὀκτώ ἑξάστιχες στροφές καί μέ τίτλο «Ἡ Φιλοξενία μας» χαιρετίζει ὡς ἑξῆς.

Ὁ Σοφός Οἰκονόμος εἰς τήν Ἑλλάδα

Στόν ἀγροτικόν μας οἶκον ἔρχεται ὁ Οἰκονόμος·
Μέ πρωτομαΐου ἄνθη, φῶς μου! στόλισε τάς θύρας·
Ἄς στρωθῆ ἀπό μυρσίνας ἀπό βάϊα ὁ δρόμος·
Ὑποδέξου τον μ' εὐώδη ροδοδάφνην εἰς τάς χεῖρας·
Ἔρχεται ὁ γηραλέος τῶν Μουσῶν ἱεροφάντης.
Στήν Ἑλλάδα καλῶν μάντις.
Τοῦ Ἀπόλλωνος ἀκούεις τήν ὡραίαν μελωδίαν;
Καί παρατηρεῖς τήν ἄκραν τοῦ ἀέρος νινεμίαν;
Κύτταξε τόν Παρνασσόν
Πῶς στολίζεται μέ δάφνην καί μ' ἀειθαλῆ κισσόν.
Ἔρχεται ὁ γηραλέος τῶν Μουσῶν ἱεροφάντης
Στήν Ἑλλάδα καλῶν μάντις.
Ἔρχεται... κ' οἱ ὀφθαλμοί φαίνοντ' ἔμπλεοι πυρός,
Καί τά εὐγλωττά του χείλη κάτοχα μολπῆς ἀρχαίας·
Καί ὡς στέφανος στολίζει, δόξης δίσκος φωτερός

Τοῦ μετώπου του τάς τρίχας τάς λευκάς καί γηραλέας·
Ἔρχεται ὁ γηραλέος τῶν Μουσῶν ἱεροφάντης
Στήν Ἑλλάδα καλῶν μάντις.
Λόγιοι! Κυκλώσατέ τον καί συζωπυρεῖτε πάλιν
Τῆς παιδείας τήν σβεσθεῖσαν ἀπό ὑετούς πυράν,
Κ' ἐμφυσῶντες θεῖον πνεῦμα φλόγ' ἀνάπτετε μεγάλην,
Εἰς τήν τέφραν της τήν τόσον καί ψυχρήν καί ῥυπαράν.
Ἔφθασεν ὁ γηραλέος τῶν Μουσῶν ἱεροφάντης
Στήν Ἑλλάδα καλῶν μάντις.
Τῶν Μουσῶν, ἀντί μητέρος θά ἐθήλασας τό γάλα
Ὦ διάδοχε τῆς δόξας τοῦ μεγάλου Κοραῆ!
Ἀπό σέ λοιπόν προσμένουν καί γενναῖα καί μεγάλα
Τῆς Ἑλλάδος οἱ λαοί.
Ἔφθασες ὁ γηραλέος τῶν Μουσῶν ἱεροφάντης
Στήν Ἑλλάδα καλῶν μάντις.
Στήν ἀγροτικήν μου στέγην ὡς ἐφέστιος θεός,
Ἔμβα γέρων... ἀπό τώρα δόξης ἔγινε ναός·
Τήν κιθάραν μου ἐγγίσας, καθαγίασέ την γέρων!
Καί ἄς χύνη μελωδίαν ἤχων ἔτι γλυκυτέρων·
Χαῖρε! Χαῖρε! γηραλέε τῶν Μουσῶν ἱεροφάντη
Στήν Ἑλλάδα καλῶν μάντις.

Παναγιώτη Σούτσου, «Κιθάρα»

ΠΟΙΗΣΙΣ

Α΄. Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων

Μηνί Νοεμβρίῳ ζ΄ τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Ἀντωνίου καί τῶν μετ' αὐτοῦ συναθλησάντων Μελασίππου καί Κασίνης. Ἐν τῷ Ἑσπερινῷ. Εἰς τόν στίχον, στιχηρά προσόμοια. [Ἦχος δ΄]. Ὡς γενναῖον ἐν μάρτυσι.

Τόν Χριστόν ἐνδυσάμενος, τῷ σταυρῷ ὁπλισάμενος,
τύραννον κατέρραξας ἀρνησίχριστον,
πλήρης γενναίου φρονήματος
πλήρης θείας πίστεως
τόν Χριστόν ὁμολογῶν,
ἀθλοφόρε Ἀντώνιε, παναοίδιμε·
καί βασάνους ἀρρήτους καρτερήσας, τῷ Χριστῷ συμβασιλεύεις,
τῷ βασιλεῖ τῶν δυνάμεων.

Στίχ. Θαυμαστός ὁ Θεός...

Ἐπ' ἰκρίου κρεμάμενος, καί τάς σάρκας ξαινόμενος,
καί τούς ἀστραγάλους σου τιτραινόμενος,

ἄμφω τάς χεῖρας τεμνόμενος,
θηρσί προσριπτόμενος,
ἐξοπτώμενος πυρί,
διετέλεσας ἄκαμπτος, ἕως τέλειον,
ὤφθης θύμα, σφαγείς ὥσπερ ἀρνίον, καί Θεῷ προσήχθης μάκαρ,
ζῶν ἱερεῖον Ἀντώνιε.

Ἐξαποστειλάριον. Τοῖς μαθηταῖς...
Χριστέ, Θεέ καί Κύριε, ταῖς λιταῖς Ἀντωνίου,
τοῦ Σοῦ μεγαλομάρτυρος, καί τῶν τούτου συνάθλων,
ῥῦσαι λαόν σου παντοίων, θλίψεων καί κινδύνων.
Στόρεσον, παντοδύναμε,
τῶν ἀγρίων κυμάτων τάς προσβολάς,
τῶν τῇ Ἐκκλησίᾳ προσαρασσόντων,
ἣν ἐξ ἐθνῶν ἠγόρασας αἵματί Σου τιμίῳ.

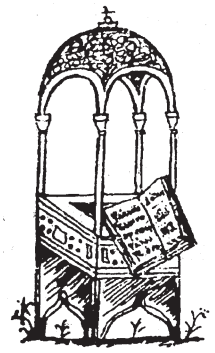

Β΄. Ὁ δέ ἀείμνηστος Πρωτοπρεσβύτερος Ἄγγελος Ἀθ. Παπαθανασίου, συνέταξε τά ἑξῆς τροπάρια.

«ΕΙΣ ΤΟΝ ΔΙΑΠΡΕΠΗ ΘΕΟΛΟΓΟΝ ΚΑΙ ΠΟΛΥΤΑΛΑΝΤΟΝ ΚΛΗΡΙΚΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΟΝ ΤΟΝ ΕΞ ΟΙΚΟΝΟΜΩΝ (ΙΘ΄ Α Ι Ω Ν)

Τιμητικοί στίχοι εἰς τροπάρια.»

Α Π Ο Λ Υ Τ Ι Κ Ι Ο Ν

Εἰς Ἦχον πλ.α΄ «Τόν Συνάναρχον Λόγον...»

Κωνσταντίνου τό ὄνομα Αὐτοκράτορος,
πιστός ὤφθης θεράπων ζηλωτής τοῦ παντοκράτορος,
ἐξ Οἰκονόμων Οἰκονόμε μεγαλώνυμε·
ὡς ἀπό βρέφους μιμηθεῖς σῶν γεννητόρων βιοτήν
ἠράσθης Ὀρθοδοξίαν
ταύτην τρανῶς καί δουλεύσας
τῆς Ἐκκλησίας ἀνεδείχθης ὡς προπύργιον.

ΚΟΝΤΑΚΙΟΝ

«Ἐπεφάνης σήμερον...»
Κωνσταντῖνον σήμερον τόν Οἰκονόμον
Ἐκκλησίας καύχημα Ὀρθοδοξίας ἐραστήν
καί ἱερέων ἀγλάϊσμα
ἐν εὐφροσύνη πιστοί μεγαλύνομεν.

ΜΕΓΑΛΥΝΑΡΙΟΝ

Χαίροις Τσαρίτσανης κλεινός βλαστός
καί Εὐαγγελίου ὁ διδάσκαλος ὁ κλεινός
χαίροις ὁ τό Γένος θεοφιλῶς δουλεύσας
ἐν συγγραφαῖς καί λόγοις κατακοσμούμενος.

Μισσιοναρίων τόν τιμητήν
καί τῆς Ρωμιοσύνης τόν θερμόν ὑπερασπιστήν
τόν Γένει ἐν ἔργοις πολλά προσενεγκόντα
τῷ θύτῃ Κωνσταντίνῳ ὕμνοις τιμήσωμεν.

Ἀθῆναι 3 Μαρτίου 1999 π. Α.Α.Π.

Μηνὶ Νοεμβρίῳ ζ'. Τοῦ Ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Ἀντωνίου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ Κων/νου Οἰκονόμου ἑξ' Οἰκονόμων. Ἦχος Δ' Ἅγιος Βου.

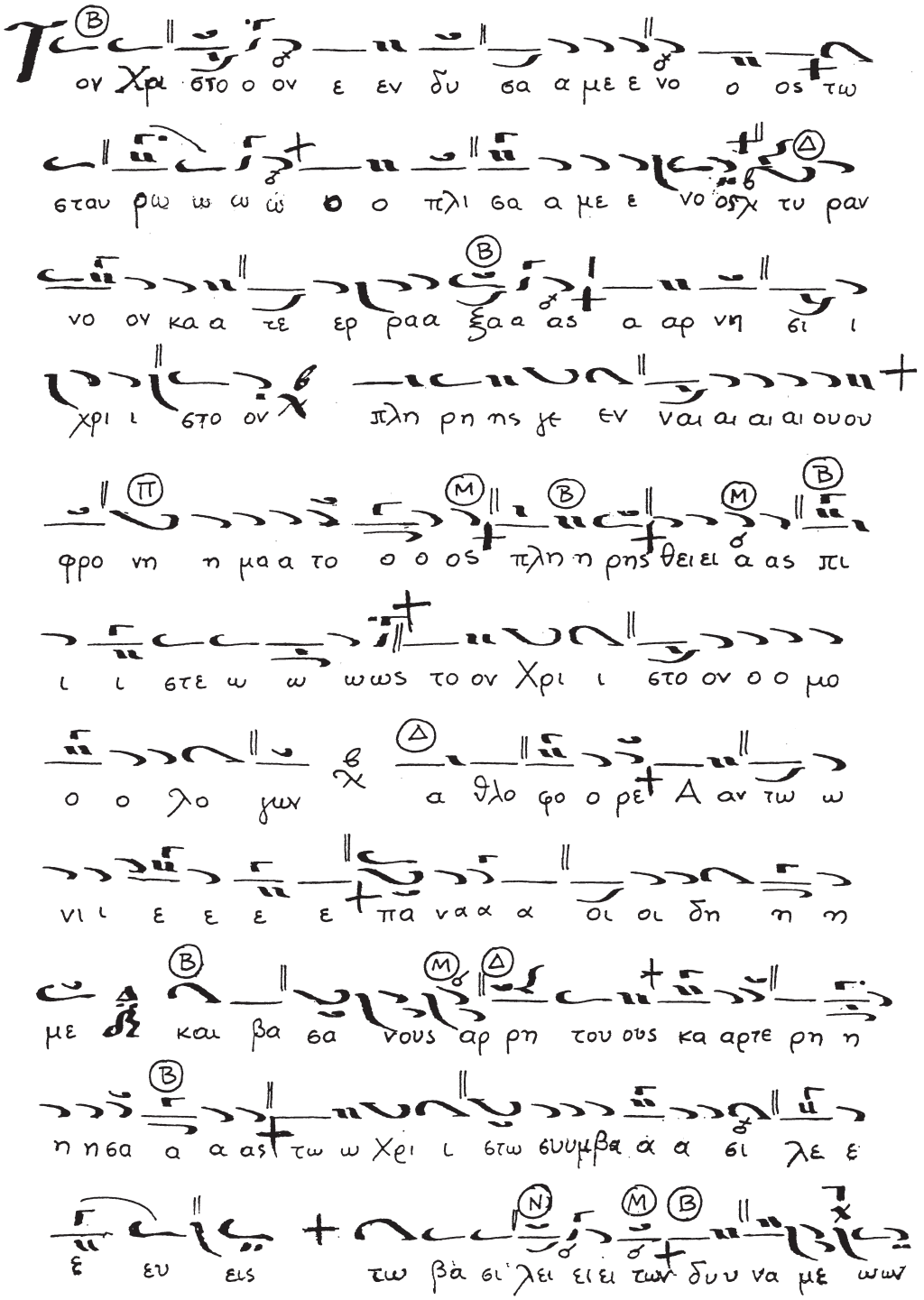

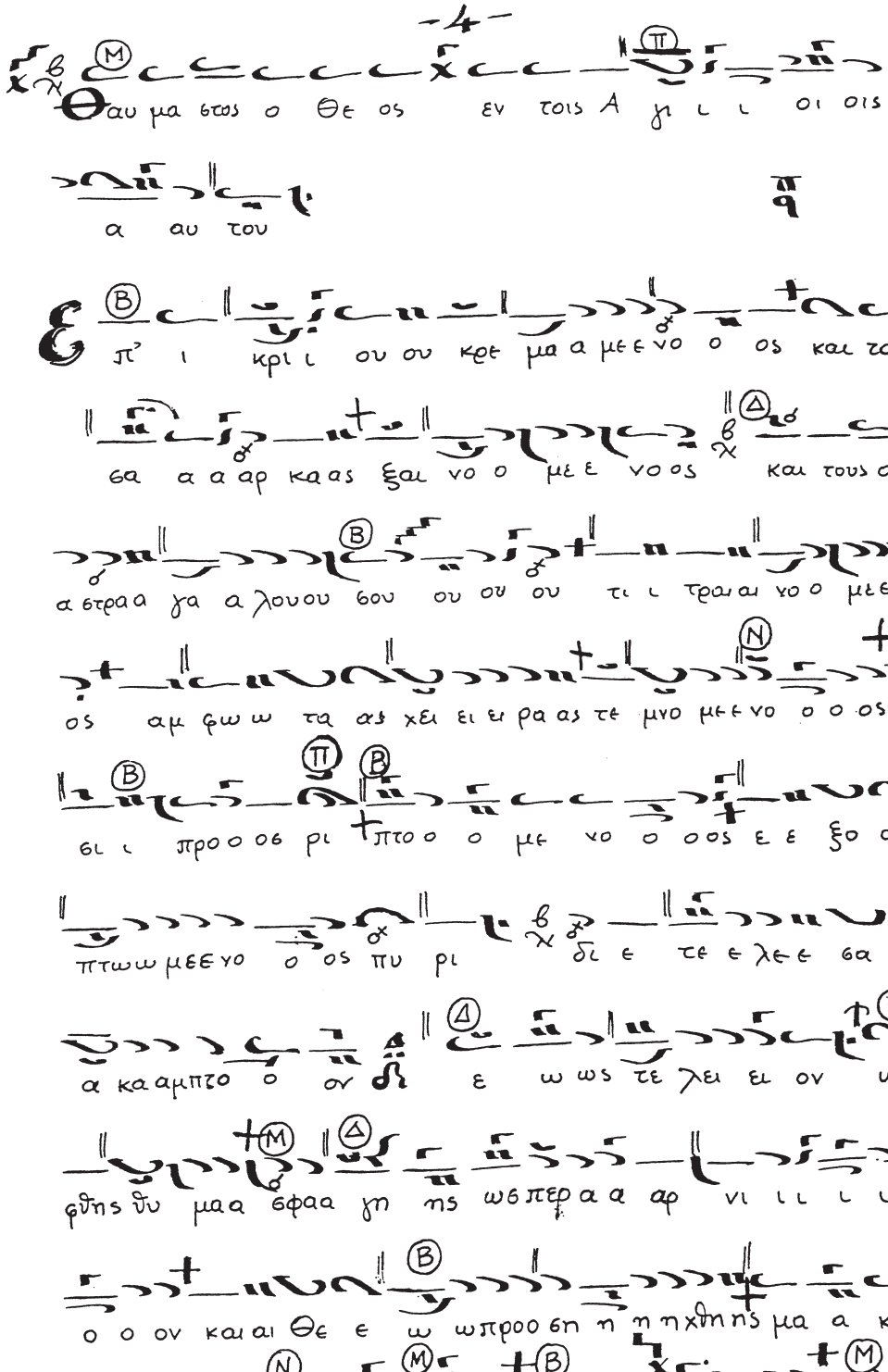

Γ. Χατζηχρόνογλ
11·2·1999

Ἐξαποστειλάριον
Ἦχος β΄ Δι

Μηνὶ Νοεμβρίῳ ζ΄ τοῦ Ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Ἀντωνίου καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ συναθλησάντων Μελασίππου καὶ Καϊνης.

Ὑμνολογία, Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων.

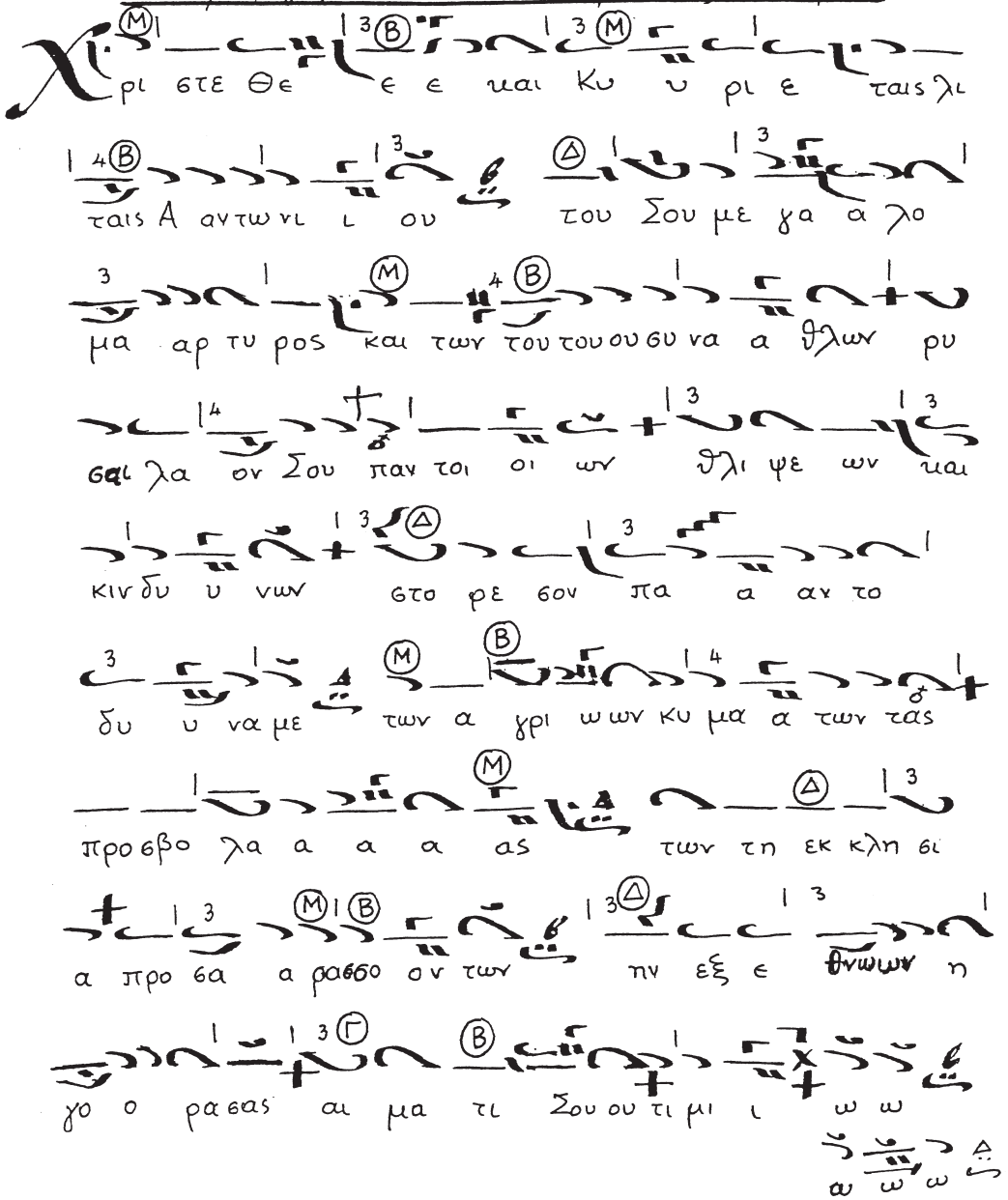

Κοντάκιον

Ἦχος δ Ἐπεφάνης σήμερον

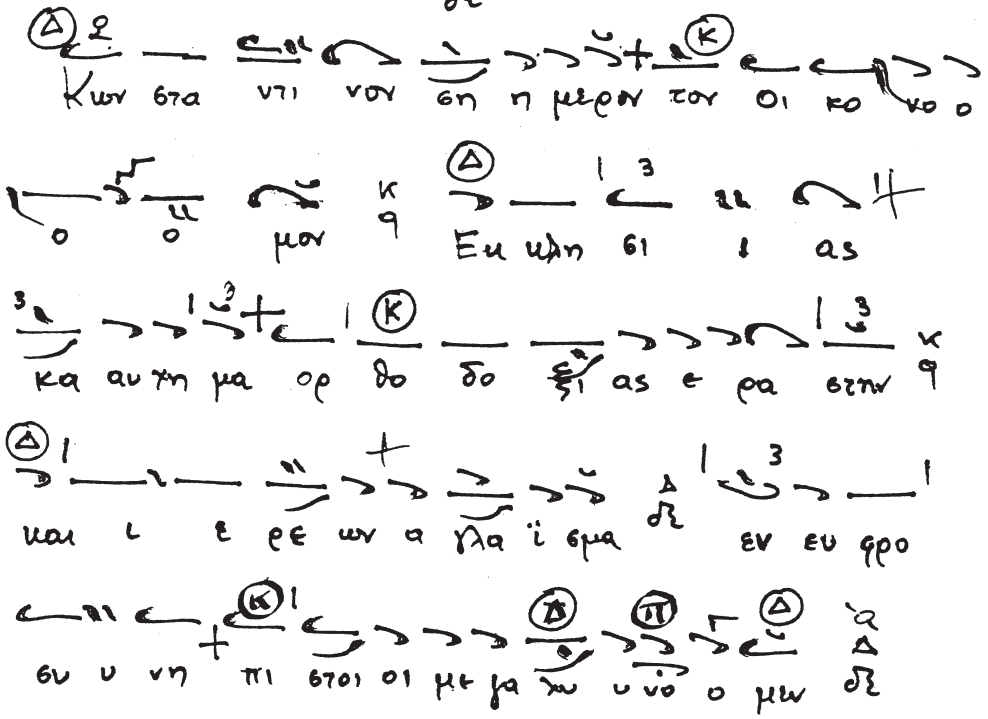

Απολυτίκιον

Ηχος πλ. Α' "Τον συνάναρχον λόγον"

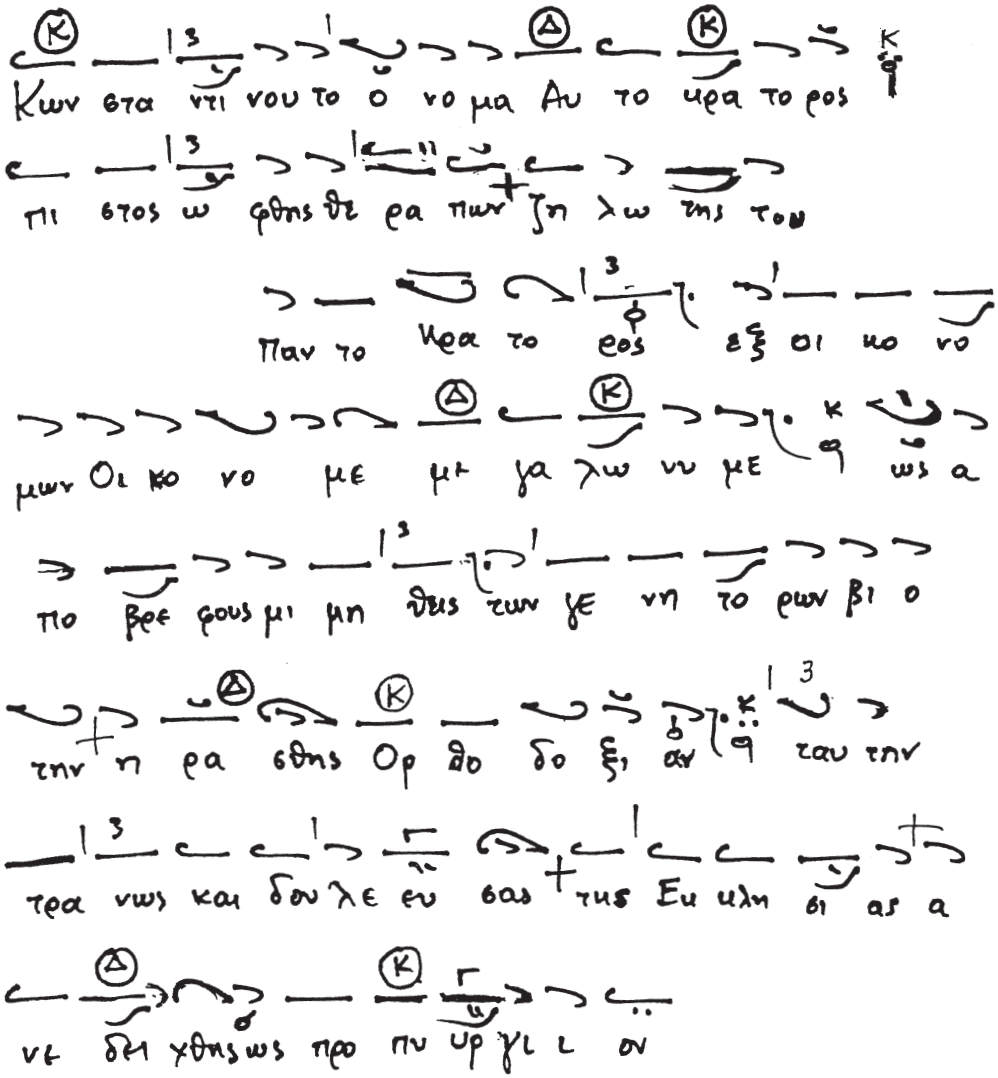

Υμνολογία

Πρωτοπρεσβυτέρου

Αγγέλου Παπαδανασίου

εγράφη 3-3-1999

Ἡ ἀποβίωσις τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων (8 Μαρτίου 1857)

Ὁ Τύπος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης περιέγραφε τήν κηδεία τῆς μεγάλης αὐτῆς προσωπικότητος τοῦ περασμένου αἰῶνος τοῦ Κων/νου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, τοῦ ἱερέως, τοῦ Διδασκάλου τοῦ Γένους, τοῦ Γενικοῦ Ἱεροκήρυκος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Κων/λεως, τοῦ πατριώτου, τοῦ θερμοτάτου ὑποστηρικτοῦ τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως καί θεματοφύλακος τῶν Ἱερῶν Κανόνων, τοῦ Κων/νου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων ὡς ἑξῆς:

«Ὁ Μέγας τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας Ρήτωρ, ὁ τέλειος καί εὐφραδής τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους Διδάσκαλος, ὁ πρώτιστος τῶν συγγραφέων τῆς νέας Ἑλλάδος, ὁ πανηγυριστής τῶν Μαρτύρων καί τῶν Ἡρώων τοῦ ἀγῶνος τῆς ἀνεξαρτησίας, ὁ πιστός στρατιώτης καί μέχρι τελευταίας πνοῆς ἀφοσιωμένος μάρτυς τῆς Πίστεως καί τῆς Γλώσσης τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ, ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, δέν ὑπάρχει σήμερον ἐν τοῖς ζῶσι.

Πένθιμοι καί βαρύηχοι κώδωνες τῶν Ἐκκλησιῶν ἀνήγγειλαν εἰς τήν πενθοῦσαν ἐλευθέραν πρωτεύουσαν τῆς ἀναγεννωμένης Ἑλλάδος ὅτι ὁ λύχνος, ὁ φωτίζων αὐτήν καί καλλύνων τήν νέαν πορείαν τοῦ Ἔθνους, ἔσβησε. Τῇ ὥρᾳ 4 μ.μ. τῆς τελευταίας Παρασκευῆς, τῆς 8 Μαρτίου ἡμέρας (1857), παρέδωκεν ἐν γαλήνῃ τό πνεῦμα τῆς ζωῆς αὐτοῦ ὁ περιώνυμος φωστήρ τῆς ὅλης Ὀρθοδοξίας... Ἡ κηδεία τοῦ νεκροῦ ἐγένετο ἐθνική, μέ τιμάς Ἀρχιστρατήγου... Οἱ Συνοδικοί ἅπαντες καί Κλῆρος πολύς, οἱ Ὑπουργοί καί τά βουλευτικά Σώματα, οἱ Πρέσβεις τῆς Ρωσίας καί Βαυαρίας καί Ὑπασπισταί τοῦ Βασιλέως, ὁ στρατός τῆς πρωτευούσης καί ἡ ὑπαλληλία ὁλόκληρος, οἱ φοιτηταί τοῦ Πανεπιστημίου, τῆς Ριζαρείου Σχολῆς, τῶν Γυμνασίων καί λοιπῶν Σχολείων, ἑνωθέντες μετά τοῦ ὅλου συρρεύσαντος Λαοῦ τῆς πόλεως συνώδευσαν τόν νεκρόν εἰς τήν ἐσχάτην αὐτοῦ κατοικίαν μετά πομπῆς, ὁποίαν ἄλλην δέν εἶδον εἰσέτι αἱ Ἀθῆναι. Μουσικαί ἐκκλησιαστικαί δύο, ἡ ἑλληνική καί ἡ ρωσσική, στρατιωτικαί τρεῖς, προηγούμεναι τοῦ πεζικοῦ, ἱππικοῦ καί πυροβολικοῦ, συνεπλήρουν τήν πάνδημον ταύτην κηδείαν... Οἱ ἐξῶσται τῶν ἐπί τῶν λεωφόρων τοῦ Ἑρμοῦ, τοῦ Αἰόλου καί τοῦ Σταδίου οἰκιῶν ἐπυκνοῦντο ὑπό πλήθους γυναικῶν μελανοφορουσῶν καί βεβυθισμένων ἐν τοῖς δακρύοις. Ἀπό τῆς Ἁγίας Εἰρήνης συνωδεύθη ὁ νεκρός εἰς τήν Ἱεράν Μονήν τῶν Ἀσωμάτων, ὅπου ἐτάφη παρά τῷ ἀοιδίμῳ Κυνουρίας Διονυσίῳ, καθ' ἥν ἐξήγησε θέλησιν ἀποχωριζόμενος ἀφ' ἡμῶν ὁ μέγας Διδάσκαλος καί μέγας συγγραφεύς».

Ἡ βιολογική φωνή τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων ἔσβησε στίς 8 Μαρτίου 1857. Ἡ φωνή του ὅμως ἄντεξε στό χρόνο γιατί ἔκρυβε μέσα της ὅ,τι ἀληθινό, ὅ,τι εὐγενές, ὅ,τι ὑψηλό, ὅ,τι ἐκκλησιαστικό, ὅ,τι θεολογικό, ὅ,τι πατριωτικό, ὅ,τι γενικώτερα συνθέτει τήν ἔννοια τοῦ κλασσικοῦ.

ΤΟ ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΚΌ ΕΙΔΟΣ ΤΟΥ ΚΑΝΟΝΟΣ ΩΣ ΒΙΒΛΙΚΟ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΟ ΕΡΓΑΛΕΙΟ

ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ Α. Ε. ΚΑΛΟΣΠΥΡΟΥ
(Ἱστορία καὶ Ἑρμηνευτικὴ τῆς Κλασικῆς Φιλολογίας, ΕΚΠΑ)

Μὲ σημαντικότερον ἐκπρόσωπό του τὸν ἐπικληθέντα «Πίνδαρο τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς ποίησης» ἅγ. Ρωμανὸ τὸν Μελῳδὸ τὸ κοντάκιο ἀποτέλεσε τὸ κύριο ἐκκλησιαστικὸ ποιητικὸ εἶδος κατὰ τὸν 6ο καὶ τὸν 7ο αἰ.[1] Στὸ κοντάκιο ὁ διάλογος μετέφερε μὲ ἱεροπρέπεια τὰ Βιβλικὰ θέματα στὸ εὐρύτερο κοινό/ἐκκλησίασμα[2], ἐγκαθιδρύοντας ἔτσι μιὰ θεολογικὴ ποιητικὴ παρακαταθήκη[3] γιὰ τὴ λατρεία ἀλλὰ καὶ τὴ μελέτη τῶν Γραφῶν. Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 8ου αἰ. ἐπικράτησε τὸ τελευταῖο μεγάλο ὑμνογραφικὸ εἶδος, ὁ κανόνας (κανὼν)[4], μὲ τὰ ἴχνη του νὰ ἐντοπίζονται μὲν κατὰ τὸν 4ο καὶ στὸν 5ο αἰ. ἀλλὰ νὰ καθιερώνεται στὴ βυζαντινὴ λειτουργικὴ ζωὴ καὶ παράδοση χάρη στὶς ἀριστουργηματικὲς συνθέσεις τοῦ ἁγ. Ἀνδρέα Κρήτης († 740 μ.Χ. 740), τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ († περ. 750 μ.Χ.)[5] καὶ τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ τοῦ Μελῳδοῦ († περ. 752 μ.Χ.). Βασισμένος στὶς ἐννέα Βιβλικὲς ᾠδὲς ὁ κανόνας συνοψίζει ὁλόκληρο τὸ θεῖο σχέδιο γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ κόσμου, ἀπὸ τὴ διάβαση τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης (ᾠδὴ 1) ὡς τὴν Ἐνανθρώπηση τοῦ Λόγου (ᾠδὴ 9), καί, ἄλλοτε ἰαμβικὸς (σὲ προσῳδιακὸ ἰαμβικὸ τρίμετρο) ἄλλοτε ᾀσματικὸς (σὲ ρυθμοτονικό)[6], μὲ τὸν ἀριστοτεχνικὸ συνδυασμὸ μνημονοτεχνικῆς συλλειτουργίας ποιητικῆς πνοῆς καὶ μουσικῆς ἐλευθερίας (εἱρμοί, τρόποι-συστήματα τροπαρίων) καὶ ποικιλίας σὲ σχέση μὲ τὸ κοντάκιο, μὲ θεματολογικὸ περιεχόμενο ὡς δεσποτικός, θεομητορικός, ἁγιολογικὸς ἢ περιστασιακός, ἐξυπηρετεῖ μέχρι σήμερα τὶς λειτουργικὲς-προσευχητικὲς ἀνάγκες τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας.

---

1. Βλ. P. Maas, *"Das Kontakion". Byzantinische Zeitschrift* 19 (1910) σσ. 285-306.

2. Βλ. ἐνδεικτικὰ J. Grosdidier de Matons, *Romanos le Mélode et les origines de la poésie religieuse à Byzance,* Paris: Éditions Beauchesne, 1977 καὶ S. Gador-Whyte, *Theology and Poetry in Early Byzantium: The Kontakia of Romanos the Melodist,* Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

3. Πβ. M.B. Cunningham, "The Reception of Romanos in Middle Byzantine Homiletics and Hymnography", *Dumbarton Oaks Papers* 62 (2008) σσ. 251-260.

4. Ἀπὸ τὴ βασικὴ βιβλιογραφία βλ. E. Wellecz, *A History of Byzantine Music and Hymnography* 2η ἔκδ., Oxford: The Clarendon Press, 1961, σσ. 239 κ.ἑξ. · J. *Szoverffy*, *A Guide to Byzantine Hymnography: A Classified Bibliography of Texts and Studies,* Published by Classical Folia Editions, *Brookline MA: Holy Cross Orthodox Press, τόμ.* I, 1978, τόμ. II, 1979 (ὅλη ἡ βιβλιογραφία)· N. B. Τωμαδάκης, Ἡ βυζαντινὴ ὑμνογραφία καὶ ποίησις. Ἤτοι εἰσαγωγὴ εἰς τὴν βυζαντινὴν φιλολογίαν, Θεσσαλονίκη: Π. Σ. Πουρναρᾶς, 1993· Θ. Δετοράκης, *Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία (Παν/κὲς παραδόσεις),* Ηράκλειο Κρήτης 1997, σσ. 69-76.

5. Βλ. κυρίως τὶς μελέτες τοῦ A. Louth, *St John Damascene: Tradition and Originality in Byzantine Theology,* Oxford 2002 καὶ "Christian Hymnography from Romanos the Melodist to John Damascene", *Journal of Eastern Christian Studies 57* (2005) σσ. 195-206.

6. Βλ. E. Wellesz, "Kontakion and Kanon", στὸν τόμο *Atti del Congresso internazionale di musica sacra organizzato dal Pontificio Istituto di Musica Sacra e dala Commissione di Musica Sacra per l' Anno Santo,* Rome-Tournai-Paris 1952, σσ. 131-133 καὶ E. Wellesz, ὅ.π., σσ. 178-196· J. *Grosdidier* de Matons, "*Kontakion et canon*: *piété* populaire *et* liturgie officielle à Byzance", *Augustinianum 20* (1980) σσ. 191-203 καὶ τοῦ ἰδίου, "*Liturgie et Hymnographie*: Kontakion et Canon", *Dumbarton Oaks Papers 34/35* (1980), σσ. 31-43· N. B. Τωμαδάκης, *ὅ.π., σσ. 53-59· A. Giannouli, "Hymn Writing in Byzantium: Forms and Writers", στὸν τόμο A Companion to Byzantine Poetry,* Brill's Companions to the Byzantine World, σσ. 487-516.

Οἱ φιλόλογοι καὶ λοιποὶ μελετητὲς τῆς βυζαντινῆς γραμματείας μας ἔχουν κατὰ καιροὺς ἐπισημάνει διάφορους λόγους ἐπικράτησης τοῦ ὑμνογραφικοῦ εἴδους τοῦ κανόνα˙ δὲν μὲ ἀπασχολεῖ ἡ ἐπανάληψή τους ἐδῶ –ἄλλωστε σχεδιάζω ὁλόκληρη μελέτη γιὰ τὴν ποιητικὴ τοῦ εἴδους αὐτοῦ.

Ὁ στόχος τῆς παρούσας μελέτης εἶναι νὰ προβάλω τὴν κατὰ τὴ γνώμη μου κυριώτερη συνδυαστικὴ αἰτία ἀντικατάστασης τοῦ κοντακίου ἀπὸ τὸν κανόνα: α) τὴν ἔξαρση τῆς δογματικῆς διατύπωσης σὲ γλώσσα συντηρητική, ἀλλ' ὄχι δημώδη, ἀνάμεσα δηλαδὴ στὴν κοινὴ ἐκκλησιαστικὴ καὶ τὴν ἀρχαΐζουσα ποιητική, καὶ β) τὴ δυνατότητα εὐκολώτερης διακειμενικῆς περιχώρησης πρὸς τὰ Βιβλικὰ χωρία[7] μὲ ἑρμηνευτικὴ καὶ ἐξηγητικὴ διάθεση. Ὑποστηρίζω, μὲ ἄλλα λόγια, τὴ θεολογικὴ ἐπικέντρωση τοῦ νέου ποιητικοῦ εἴδους ὡς προσήλωση στὴν ἑρμηνευτικὴ πραγμάτευση τῶν ἁγιογραφικῶν κειμένων, ἐπιτυχέστερη ἀπὸ τὴν ἀφηγηματικὴ θεατρικότητα τοῦ ἐκτενέστερου κοντακίου. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ συντάσσομαι καὶ ἐγὼ μὲ τὴ νεώτερη βιβλιογραφία πού, κατ' ἀντίθεση πρὸς τὴν πιὸ παραδοσιακὴ θεώρηση τοῦ ζητήματος, ἑστιάζει στὴν ἐξηγητικὴ σημασία τῆς ὑμνογραφικῆς δημιουργίας[8].

Γιὰ παράδειγμα, ἡ θεώρηση τοῦ πάθους καὶ τῆς συντριβῆς[9] ἀποκτᾶ μὲ τὸν κανόνα δογματικότερη θεμελίωση, καθὼς ἡ μετρικὴ συστηματοποίηση τῶν ἁγιογραφικῶν ὀνομάτων καὶ τῶν ψαλμικῶν χωρίων[10] ἀναδύεται μέσα ἀπὸ τὴ ρητορικὴ[11] ἑνὸς γλωσσικοῦ ἐξαρχαϊσμοῦ ποὺ παραπέμπει στὴν ἀλληγορικὴ ἱεροπρεπὴ ὑψηγορία καὶ τὴν τολμηρὴ μεταφορὰ τοῦ ὀξυμώρου˙ σὰν νὰ πρόκειται γιὰ τὴ μεταποιητικὴ διαχείριση τοῦ προφητολογίου λ.χ[12].

Ἂν μάλιστα ἐπικεντρωθοῦμε στὸν φόρτο τῶν Βιβλικῶν ἀναφορῶν τοῦ ἐκτενέστερου στὴ σημερινὴ λειτουργικὴ χρήση Μεγάλου Κανόνος τοῦ Ἀνδρέα Κρήτης, συγκειμένου ἀπὸ 9 ᾠδὲς καὶ 250 τροπάρια, μὲ 11 εἱρμούς, τὸ χαρακτηριστικότερο ἴσως ποίημα συντριβῆς, μετανοίας καὶ

7. Βλ. E. Van Wolde, "Trendy intertextuality?", στὸν τόμο S. Draisma (ἐπιμ.), *Intertextuality in Biblical Writings,* Uitgeversmaatschappij J.H. Kok: Kampen, 1989, σσ. 43-49,

8. Βλ. J. Wickes, "Poetry and Hymnody", στὸν τόμο P. Blowers & P. Martens (ἐπιμ.), *The Oxford Handbook of Early Christian Biblical Interpretation,* Oxford: Oxford University Press, 2019, σσ. 254-269 καὶ E. Pentiuc, *Hearing the Scriptures: Liturgical Exegesis of the Old Testament in Byzantine Orthodox Hymnography,* Oxford: Oxford University Press, 2021.

9. Βλ. I. Hausherr, *Penthos: la doctrine de la compunction dans l'Orient Cretien* (Orient. Christ. Anal. 123), Roma 1944 = *Penthos: The Doctrine of Compunction in the Christian East,* ἀγγλ. μτφρ. A. Hufstader, Calamazoo MI 1982 καὶ H. Hunt, *Joy-Bearing Grief. Tears of Contrition in the Writings of the Early Syrian and Byzantine Fathers,* The Medieval Mediterranean 57, Leiden 2004.

10. Βλ. R.F. Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West. The Origins of the Divine Office and its Meaning for Today,* Collegeville MN 1993 καὶ τοῦ ἰδίου, "Were There Once Old Testament Readings in the Byzantine Divine Liturgy. Apropos of an Article by Sysse Gudrum Engberg", *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata* 8 (2011) σσ. 271-311˙ G.W. Woolfenden, *Daily Liturgical Prayer: Origins and Theology,* Burlington VT 2004˙ E. Theokritoff, "Praying the Scriptures in Orthodox Worship", στὸν τόμο S.T. Kimbrough Jr. (ἐπιμ.), *Orthodox and Wesleyan Scriptural Understanding and Practice,* Crestwood NY 2005, σσ. 73-87.

11. Βλ. M. Carruthers, *The Craft of Thought: Meditation, Rhetoric, and the Making Images 400- 1200,* Cambridge 1998.

12. Ἔκδ. C. Høeg & G. Zuntz, *Prophetologium,* τόμ. 1, τεῦχ 2, Copenhagen: Ejnar Munksgaards Forlag, 1940. Βλ. J. Miller, "The Prophetologion: The Old Testament of Byzantine Christianity?", στὸν τόμο P. Magdalino & R. Nelson (ἐπιμ.), *The Old Testament in Byzantium,* Washington DC, 2010, σσ. 55-76 καὶ S.G. Engberg, "The Prophetologion and the Triple-Lection Theory – The Genesis of a Liturgical Book", *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata* 3 (2006) σσ. 67-92.

ἐσωτερικῆς διαπάλης μὲ τὴ συναίσθηση τῆς ἀνθρώπινης ἁμαρτωλότητας καὶ πεπτωκυίας φύσης[13] ὡς ἀνθρωπολογικοῦ ποιητικοῦ ἀριστουργήματος ποὺ γιὰ πάνω ἀπὸ χίλια ἔτη προετοιμάζει πνευματικὰ γιὰ τὴ βίωση τῶν γεγονότων τῶν Ἀχράντων Παθῶν καὶ τῆς Ἀνάστασης τοῦ Θεανθρώπου, καταλαβαίνουμε πὼς ἡ ἑρμηνευτικὴ τῆς ἀλληγορίας ὑφαίνεται γύρω ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ κατανόηση παλαιοδιαθηκικῶν ἀναφορῶν καὶ προσώπων μὲ ἡσυχαστικὸ καὶ φιλοκαλικὸ τρόπο[14].

Πρέπει νὰ θυμηθοῦμε πὼς οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ γνώριζαν τὴ Βίβλο περισσότερο μέσῳ τῆς συμμετοχῆς τους στὴ λατρευτικὴ πράξη τῆς Ἐκκλησίας παρὰ ἀπὸ ἀναγνωστικὴ ἐμπειρία ποὺ προϋπέθετε οἰκονομικὲς δυνατότητες πρόσβασης στοὺς γραπτοὺς κώδικες[15]. Οἱ πατερικὲς ὁμιλίες καὶ οἱ ὕμνοι ἦταν τὸ μέσο γνωριμίας μὲ τὸ σύνολο τῆς Βίβλου[16]. Ἐπρόκειτο δηλαδὴ γιὰ λατρευτικὴ κατήχηση μέσῳ μιᾶς προσωπικῆς ἐξοικείωσης τῶν πιστῶν μὲ τὴν ἐγγραφὴ καὶ ἑρμηνευτικὴ προσέγγιση τῶν Βιβλικῶν χωρίων ὡς ἱεροπρακτικὴ μέθεξη[17], ὅπου ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ἀποδίδεται ὑμνογραφικὰ ὡς πρότυπο βίου καὶ σωτηρίας[18], ἀκόμη καὶ ὡς νοσταλγικὴ ἀναφορὰ στὸν Παρά-

13. Γιὰ τὰ παλαιοδιαθηκικὰ ἀναγνλώσδματα στὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία βλ. A. Rahlfs, *Die altestamentlichen Lektionem der griechischen Kirche,* Berlin: Weidmann, 1915. Γενικὰ γιὰ τὸν Μεγάλο Κανόνα βλ. Π. Χρήστου, "Ὁ Μέγας Κανὼν Ἀνδρέου τοῦ Κρήτης", *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 33 (1950), σσ. 217-222 καὶ 277-285, 34 (1951), σσ. 25-33 καὶ 35 (1952), σσ. 11-21 καὶ 86-96 (καὶ ἀνάτυπο, Θεσσαλονίκη 1952)˙ J. Grosdidier de Matons, "Liturgie et hymnographie: kontakion et canon", *Dumbarton Oaks Papers* 34/35 (1980-1981) σσ. 31-43˙ J. Breck, *The Power of the Word in the Worshipping Church,* Crestwood 1986˙ Π. Νέλλας, "Τὰ ἀνθρωπολογικὰ καὶ κοσμολογικὰ πλαίσια τῆς ἕνωσης μὲ τὸν Θεό. Μελέτη στὴν ἀκολουθία τοῦ Μεγάλου Κανόνα", στὸ ἔργο τοῦ ἰδίου, Ζῶον Θεούμενον. *Προοπτικὲς γιὰ μιὰ ὀρθόδοξη κατανόηση τοῦ ἀνθρώπου,* Ἀθήνα 1979, σσ. 181-224 = "The Anthropological and Cosmological Context of Union with God", στὸν τόμο *Deification in Christ. The Nature of the Human Person,* ἀγγλ. μτφρ. N. Russel, Crestwood NY, 1987, σσ. 161-196˙ С. Правдолюбов, *Великий Канон святого Андрея Критского. История. Поэтика. Богословие,* τόμ. 1-5, Москва 1988˙ Ν.Β. Τωμαδάκης, ὅ.π., σσ. 182-210˙ F. Mathewes-Green, *First Fruits of Prayer: A Forty-Day Journey Through the Canon of St. Andrew,* Brewster MA 2006˙ A. Giannouli, *Die beiden byzantinischen Kommentare zum Grossen Kanon des Andreas von Krete. Eine quellenkritische und literarhistorische Studie,* Wien: Wiener Byzantinische Studien 26, 2007˙ D. Costache "Reading the Scriptures with Byzantine Eyes: the Hermeneutical Significance of St. Andrew of Crete's Great Canon", *Phronema* 23 (2008), σσ. 51-66˙ Игумен Ф. Симонов, *Училище покаяния. Схолии на полях Великого канона,* Москва 2008˙ D. Krueger, "The Great Kanon of Andrew of Crete, The Penitential Bible, and the Liturgical Formation of the Self in the Byzantine Dark Age", στὸν τόμο B. Bitton-Ashkelony & L. Perrone (ἐπιμ.), *Between Personal and Institutional Religion: Self, Doctrine, and Practice in Late Antique Eastern Christianity,* Turnhout: Brepols, 2013, σσ. 57-97˙ K. *Leśniewski, "The Great Canon of St. Andrew of Crete. Scriptural, Liturgical and Hesychastic Invitation for an Encounter with God", Vox Patrum* 38 (2018), σσ. 429-445.

14. B.C. Bukur, "The Mountain of the Lord": Sinai, Zion, and Eden in Byzantine Hymnographic Exegesis', Scrinium 5 (2009), Symbola Caelestis, σσ. 129-172.

15. Βλ. S. Mratschek, "Codices vestri nos sumus: Bücherkult und Bücherpreise der christlichen Spätantike", στὸν τόμο A. Haltenhoff & F.H. Mutschler (ἐπιμ.), *Hortus Litterarum Antiquarum,* Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 2000, σσ. 369-380 καὶ M. Wallraff, *Kodex und Kanon. Das Buch im frühen Christentum,* Berlin: De Gruyter, 2013, σ. 12.

16. Πβ. H.Y. Gamble, *Books and Readers in the Early Church. A History of Early Christian Texts,* New Haven, CT: Yale University Press, 1995.

17. Γιὰ τὸ θέμα βλ. B.G. Bucur, "Exegesis of Biblical Theophanies in Byzantine Hymnography: Rewritten Bible?", *Theological Studies* 68 (2007), σσ. 92-112 καὶ D. Costache, "Andrew of Crete's Great Canon, Byzantine Hermeneutics, and Genesis 1-3", στὸν τόμο A. Mellas & S. Gador-Whyte (ἐπιμ.), *Hymns, Homilies and Hermeneutics in Byzantium,* Byzantina Australiensia 25, Leiden: Brill, 2020, σσ. 67-85.

18. Βλ. D. Krueger, *Liturgical Subjects: Christian Ritual, Biblical Narrative, and the Formation of the Self in Byzantium,* Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, 2014.

δεισο τῆς τρυφῆς[19] μέσα ἀπὸ τὴ γλώσσα τῶν συμβολικῶν ἀναφορῶν[20]. Ἐὰν ἡ ὑμνογραφικὴ παραγωγὴ τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας ἀποτελεῖ «μωσαϊκὸ Βιβλικῶν λέξεων καὶ φράσεων»[21] σὲ βαθμὸ ποὺ νὰ δικαιολογεῖται ἡ ἄποψη ὅτι ὑπερβαίνεται ἀκόμη καὶ ἡ διαίρεση ἀνάμεσα σὲ ἁγιογραφικὰ βιβλία, ἀκόμη καὶ μεταξὺ Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, σὰν νὰ ξαναγράφεται ἕνα Βιβλικὸ χωρίο μὲ ἑρμηνευτικὴ ἀναδιατύπωση ποὺ τὸ καθιστᾶ ἀναβιωμένο λειτουργικά[22], ἡ ἀλληγορικὴ ἐξύμνηση διευκολυνόταν σημαντικὰ μὲ τὴ μετρικὴ δομὴ τοῦ κανόνα, εἴδους πιὸ εὐεπίφορου στὴ δογματικὴ βραχυλογικὴ ἐκφορὰ σὲ σχέση μὲ τὸ κοντάκιο, λ.χ. στὶς θεομητορικὲς προτυπώσεις[23].

Συμπεραίνουμε ὅτι ὁ πατερικὸς ὑπομνηματισμὸς τῆς Βίβλου καὶ ἡ ὑμνογραφικὴ παραγωγή, ἰδίως τῶν ποιητῶν τῶν κανόνων, ἀλληλοσυμπληρώνονται[24]. Ἀπὸ τὰ ποιητικὰ σπέρματα τῆς ὑμνογραφικῆς ἐκφορᾶς στὴν ὁμιλία Περὶ Πάσχα τοῦ Μελίτωνος Σάρδεων (2ος αἰ. μ.Χ.)[25] μέχρι καὶ τὴν ἐπικράτηση τοῦ ὑμνογραφικοῦ εἴδους τοῦ κανόνα ἡ ἐξήγηση καὶ κατήχηση τῆς Γραφῆς ἀπέκτησε λειτουργικὸ χαρακτήρα ὡς ὑμνογραφία ποὺ ὁλοκληρώθηκε γλωσσικὰ-ἐκφραστικὰ καὶ μετρικὰ-ᾠδικὰ μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ κανόνα ὡς συστατικοῦ στοιχείου τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ὄρθρου.

---

19. Βλ. A. Mellas, "Liturgical Emotions in Byzantine Hymns: Reimagining Romanos the Melodist's *On the Victory of the Cross", Phronema* 32 (2017), σσ. 49-75.

20. Βλ. J. Daniélou, 1961, *Les symboles chrétiens primitifs,* Paris: du Seuil, 1961 καὶ E.J. Pentiuc, *The Old Testament in Eastern Orthodox Tradition,* New York, NY: Oxford University Press, 2014. Ὡστόσο οἱ ἐκκλησιαστικὲς περιπέτειες καὶ ἡ ἀντιρρητικὴ καθρεπτίζονται ἐπίσης στὰ ὑμνογραφικὰ δρώμενα: βλ. λ.χ. M.G. Azar, "Prophetic Matrix and Theological Paradox: Jews and Judaism in the Holy Week and Pascha Observances of the Greek Orthodox Church", *Studies in Christian-Jewish Relations* 10 (2015), σσ. 1-27 καὶ B.G. Bucur, "Anti-Jewish Rhetoric in Byzantine Hymnography: Exegetical and Theological Contextualization", *Saint Vladimir's Theological Quarterly* 61 (2017), σσ. 39-60.

21. E. Lash, "Biblical Interpretation in Worship", στὸν τόμο M. Cunningham & E. Theokritoff (ἐπιμ.), *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology,* Cambridge: Cambridge University Press, 2008, σσ. 35-48, ἐδῶ σ. 35.

22. Βλ. D. Krueger, "Liturgical Time and Holy Land Reliquaries in Early Byzantium", στὸν τόμο C. Hahn & H.A. Klein (ἐπιμ.), *Saints and Sacred Matter: The Cult of Relics in Byzantium and Beyond,* Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2015, σσ. 110-131.

23. Βλ. C. Hannick, "The Theotokos in Byzantine Hymnography: Typology and Allegory", στὸν τόμο M. Vassilaki (ἐπιμ.), *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium,* Aldershot: Ashgate, 2005, σσ. 69-76. Πβ. ἐπίσης στὸν τόμο Mary Cunningham (ἐπιμ.). *The Virgin Mary in Byzantium, C.400-1000: Hymns, Homilies and Hagiography,* Cambridge University Press, 2021, τὸ κεφ. 4, "Theology in Verse: Middle Byzantine Hymnography" ποὺ συνέγραψε ἡ ἴδια ἡ ἐπιμελήτρια τοῦ τόμου.

24. Βλ. B. Bucur, "Exegesis of Biblical Theophanies in Byzantine Hymnography: Rewritten Bible?", *Theological Studies* 68 (2007) σσ. 92-112.

25. Βλ. τὴν ἔκδ. τοῦ S.G. Hall, *Melito of Sardis "On Pascha" and Fragments,* Oxford: Clarendon, 1979.

ΠΟΙΗΣΙΣ Π. Β. ΠΑΣΧΟΥ

ΤΟ ΚΑΝΤΗΛΙ

Στούς ὤμους μου βαραίνει σήμερα ὁ νόμος Σου
πιότερο κι ἀπ' τήν ἀστραπή τοῦ λόγου Σου
ὡστόσο, ξέρω πώς ἡ φτωχική ψυχή μου
εἶναι ὁ δρόμος πού περνᾶνε δίχως ἄλλο,
τά ὑπερούσια πόδια τῆς ἀγάπης Σου.

Ὅλα τα πουλιά τσιμποῦν συνέχεια τά μάτια μου,
κι ὅλα τα ἑρπετά πίνουν ἀπό τό στόμα μου
τήν τραγική κραυγή τῆς πίκρας μου.
Οἱ πεινασμένοι λύκοι γλείφουν τίς πληγές μου
καί ἀλυχτοῦν κοπάδια τῶν σκυλιῶν ξοπίσω τους.
Μυστήριο, ἡ φωνή σου ἠχεῖ ὅλο καί πιό παράξενα
πάνω στά ρήματα τῆς χαλασμένης τέχνης μου,
δένοντας κόμπο τά φιδίσια σώματα,
κάτω ἀπό δέντρα δίχως φύλλα καί κλωνάρια.

Ἐλπίζω, Κύριε, νά λυπηθεῖ στό δρόμο της τούς στίχους μου,
καθώς θά ἐπιστρέφει πάλι στήν καρδιά Σου.

Εἶμαι ἀνάξιο μονοπάτι, μά δικό Σου!
Κι ἄν εἶναι ἀραχνιασμένο, μισογκρεμισμένο
εἶν' ἐκκλησιά δική Σου, ὡστόσο, μέ καντῆλι
ἄσβηστο στήν αἰώνια ψυχή μου.

ΑΓΝΟΔΙΚΗ
Η ΠΡΩΤΗ ΓΥΝΑΙΚΑ ΙΑΤΡΟΣ

Ἡ Ἀγνοδίκη φέρεται ὡς ἡ πρώτη καταγεγραμμένη στὴν παγκόσμια ἱστορία γυναῖκα ἰατρὸς καὶ ἡ πρώτη ποὺ ἄσκησε ἐπισήμως τὸ ἐπάγγελμα τῆς μαίας.

ΤΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ Α. ΑΝΤΩΝΑΚΟΥ
Καθηγητοῦ, Κλασσικοῦ Φιλολόγου,
Ἱστορικοῦ, Συγγραφέως

Πολλὴ συζήτηση ἔχει γίνει γιὰ τὴν συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἀρχαιότητος στὴν ἐξέλιξη τῆς ἐπιστήμης τῆς Ἰατρικῆς. Οἱ Ἕλληνες ἰατροί, ὁ Ἀσκληπιός, ὁ Ἱπποκράτης, ὁ Γαληνὸς καὶ τόσοι ἄλλοι ἔχουν ἐμπνεύσει καὶ καθοδηγήσει τὴν ἰατρικὴ ἐπιστήμη καὶ τοὺς ἰατροὺς σὲ ὅλο τὸν κόσμο. **Ἐκεῖνο ποὺ ἴσως ἀγνοοῦν πολλοὶ εἶναι ποιὰ ἦταν ἡ πρώτη γυναῖκα ἰατρὸς στὸν κόσμο**. Καὶ τοῦτο, διότι οἱ γυναῖκες στὴν ἀρχαιότητα, δυστυχῶς, δὲν εἶχαν τὶς ἴδιες εὐκαιρίες σπουδῶν καὶ ἀναδείξεως, ὅπως οἱ ἄνδρες. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐνῶ διεσώθησαν ὀνόματα σπουδαίων γυναικῶν ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς ποιήσεως, ὅπως ἡ **Σαπφώ**, **ἡ ἐπονομαζόμενη δεκάτη Μοῦσα**, **ἡ Τελέσσιλα, ἡ Μύρτις ἢ ἡ Κόριννα ἡ Θηβαία (ἢ Ταναγραία), μαθήτρια τῆς Μύρτιδος, ἡ ὁποία ἐνίκησε πέντε φορὲς τὸν Πίνδαρο σὲ ποιητικοὺς διαγωνισμούς, ὅπως μᾶς διασῴζει τὸ Λεξικὸ ΣΟΥΔΑΣ**[1]. Σὲ μεταγενέστερη δὲ ἐποχὴ ἔχουμε σπουδαῖες φιλοσόφους, ὅπως ἡ **Ὑπατία**, ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς Ἰατρικῆς, ὅμως, δὲν ἔχουμε κανένα γυναικεῖο ὄνομα..

Τοῦτο συμβαίνει, διότι στὴν ἀρχαία Ἀθήνα ἀπαγορευόταν στὶς γυναῖκες νὰ φοιτοῦν δίπλα σὲ σπουδαίους ἰατρούς, καὶ νὰ σπουδάζουν ἀκόμη καὶ ἂν ἐπρόκειτο νὰ ἀποκτήσουν εἰδίκευση σὲ θέματα (εἰδικότητες), ποὺ ἀφοροῦσαν στὴν γυναικεῖα ὑπόστασή τους, ὅπως π.χ. ἡ γυναικολογία. Αὐτὸ σήμερα φαντάζει καὶ ἀνεπίτρεπτο καὶ ἀδιανόητο. **Ἔτσι τότε, λόγῳ ἀκριβῶς τῶν ἀπαγορευτικῶν ἐκείνων νόμων ἀρκετὲς γυναῖκες, εἰδικὰ οἱ ἐπίτοκες, ἀντιμετώπιζαν διάφορα προβλήματα, τὰ ὁποῖα κάποιες φορὲς ὁδηγοῦσαν ἀκόμη καὶ σὲ θάνατο**. Τοῦτο συνέβαινε, διότι οἱ γυναῖκες ἔχοντας μία ἔμφυτη συστολὴ στὸ νὰ δείξουν σὲ ἕναν ἄνδρα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν σύζυγο τοὺς, τὸ αἰδοῖο[2] καὶ τὰ ἄλλα μέρη τῆς γυναικείας ὑποστάσεως, ἀπέφευγαν νὰ μιλήσουν γιὰ τὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετώπιζαν σὲ κάποιον ἄνδρα ἰατρό, βάζοντας ἔτσι σὲ κίνδυνο ὄχι μόνο τὴν δική τους ζωὴ ἀλλὰ ἀκόμα καὶ τὴν ζωὴ τοῦ παιδιοῦ τους.

Ἡ Ἀγνοδίκη, λοιπόν, ἔζησε στὴν ἀρχαία Ἀθήνα κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ. Καὶ μέχρι ἐκεί-

---

1. Κορίννα, Ἀχελῳοδώρου καὶ Προκρατίας, Θηβαία ἢ Ταναγραία, μαθήτρια Μύρτιδος· ἐπωνόμαστο δὲ Μυῖα· λυρική. ἐνίκησε δὲ πεντάκις ὡς λόγος Πίνδαρον. ἔγραψε βιβλία ε', καὶ ἐπιγράμματα καὶ νόμους λυρικούς.

2. Ἡ γυναικεία συστολὴ ἐξεφράζετο διὰ τοῦ ρήματος «αἰδέομαι-οῦμαι» καὶ τῶν ἀντιστοίχων ὀνομάτων (αἰδώς, αἰδοῖον κ.λπ). Τὸ ρῆμα «αἰδέομαι-οῦμαι» σήμαινε τὴν συστολὴ ποὺ αἰσθάνεται κάποιος πρὶν κάνη τὴν πράξη, ἐνῶ τὸ ρῆμα «αἰσχύνομαι» ἐδήλωνε τὴν ντροπὴ ποὺ αἰσθάνεται κάποιος ἀφοῦ ἔχει κάνει τὴν πράξη. Γι' αὐτό, ὅταν θέλουμε νὰ κάνουμε κάποιον νὰ νοιώσῃ ντροπὴ γι' αὐτὸ ποὺ πρόκειται νὰ κάνη, τοῦ λέμε τὴν λέξη «αἰδώς», ἐνῶ ὅταν θέλουμε νὰ ἀποδώσουμε τὴν ντροπιαστικὴ πράξη κάποιου (ἀφοῦ τὴν ἔκανε) τοῦ λέμε «αἶσχος»!

νη τὴν ἐποχὴ οἱ νόμοι τῆς Πολιτείας, ἀπαγόρευαν τὴν ἄσκηση τοῦ ἰατρικοῦ ἐπαγγέλματος στοὺς δούλους ἀλλὰ καί, ὅπως προαναφέραμε, στὶς γυναῖκες, ἀκόμα καὶ τὶς ἐλεύθερες. Ἡ Ἀγνοδίκη αὐτὸ δὲν μποροῦσε νὰ τὸ δεχθῇ. Ἐνοιωθε προωρισμένη νὰ ἀσκήση τὸ ἰατρικὸ λειτούργημα.

Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ εἶχε ἔρθει στὸ κλεινὸν ἄστυ ὁ Ἡρόφιλος ὁ Χαλκηδονιος[3]. Ὁ Ἡρόφιλος ἦταν ἤδη ὀνομαστὸς ἰατρὸς καὶ ἀπὸ τοὺς πρώτους ἀνατόμους τῆς ἱστορίας. Ἡ σχολὴ ποὺ εἶχε ἱδρύσει στὴν Ἀλεξάνδρεια ἦταν διάσημη καὶ ἐθεωρεῖτο μία ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες ἰατρικὲς σχολὲς τῆς ἀρχαιότητος.

Ἔτσι λοιπὸν ἡ Ἀγνοδίκη, ἀποκρύπτοντας κάθε θηλυκότητα ἀπ' τὸ παρουσιαστικό της, ἔκοψε τὰ μαλλιά της, φόρεσε ἀνδρικὰ ἐνδύματα, καὶ παρουσιάσθηκε σὰν νεαρὸς ἄνδρας, δηλώνοντας τὴν ἐπιθυμία νὰ μαθητεύση ὡς σπουδαστὴς κοντὰ σὲ αὐτὸν τὸν σπουδαῖο διδάσκαλο – ἰατρό. Πράγματι, ὁ Ἡρόφιλος τοῦ (τῆς) δίδαξε τὰ πάντα ἰδιαιτέρως γύρω ἀπὸ τὴν γυναικολογία καὶ τὴν μαιευτική, τομεῖς ποὺ τὴν ἐνδιέφεραν περισσότερο ἀπ' ὅλους, ἐπιδιώκοντας νὰ ἀποκτήση, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, μία ἐξειδίκευση σὲ αὐτὸν τὸν τομέα. Μὲ τὸ πάθος του (της), ἐντυπωσίασε τοὺς πάντες, ποὺ μιλοῦσαν μὲ ἐξαιρετικὰ λόγια γιὰ τὸν ὀξυδερκὴ «νεαρό». Ὅταν τελείωσε τὴν μαθητεία του (της) δίπλα στὸν Ἡρόφιλο ἡ Ἀγνοδίκη ἦταν μία ὁλοκληρωμένη ἰατρὸς – γυναικολόγος – μαιευτήρας, ἕτοιμη νὰ προσφέρη τὶς ὑπηρεσίες της σὲ ὅποια γυναῖκα εἶχε ἀνάγκη.

Ἔμπαινε στὰ σπίτια τῶν γυναικῶν σὰν ἄντρας γιὰ νὰ τὶς βοηθήση καὶ οἱ γυναῖκες ποὺ ἐχρειάζοντο τὴν βοήθειά της παραξενεύοντο μὲ τὰ λεπτὰ χέρια τοῦ νεαροῦ ἰατροῦ καὶ ἐν γένει μὲ τὸ ὅλο παρουσιαστικό του. Ἡ Ἀγνοδίκη, ὅμως, ἀπεκάλυπτε στὶς γυναῖκες ποὺ ἐπε-

---

3. Ὁ Ἡρόφιλος γεννήθηκε στὴ Χαλκηδόνα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας γύρω στὰ μέσα τοῦ 4οὺ ἀι. π.Χ. Ἡ ἀκμὴ τῆς δράσης τοῦ τοποθετεῖται στὴν Ἀλεξάνδρεια τοῦ 300 π.Χ. Εἶχε στενὲς σχέσεις μὲ τὴν φημισμένη στὴν Ἀρχαιότητα Ἱπποκρατικὴ Ἰατρικὴ Σχολὴ τῆς Κῶ. Ἐκεῖ εἶχε σπουδάσει μὲ δάσκαλο τόν, φημισμένο στὴν ἐποχή του, Πραξαγόρα, τοῦ ὁποίου ἡ διδασκαλία τὸν ἐπηρέασε βαθιά. Στὴν συνέχεια ὅμως μετοίκησε στὴν Ἀλεξάνδρεια, τὴν ἐποχὴ ποὺ οἱ ἐπιστῆμες γνώριζαν ἰδιαίτερη ἄνθηση στὴν πόλη αὐτὴ, ἐνῶ ἡ ἀνατομία ἦταν ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀναπτυγμένους τομεῖς τῆς ἰατρικῆς. Τὸ Μουσεῖο ἢ Βασιλικὴ Ἀκαδημία τῆς Ἀλεξάνδρειας, ποὺ εἶχε ἱδρυθεῖ ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο Α', στόχευε στὴν πρόοδο τῆς ἰατρικῆς, συγκεντρώνοντας ἐκεῖ κορυφαίους ἰατροὺς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ ἀπὸ ἄλλες ἑλληνικὲς πόλεις.

Ὁ Ἡρόφιλος πραγματοποίησε ἐξαιρετικὰ ἀκριβεῖς ἀνατομικὲς ἔρευνες, ἐκτελῶντας ὁ ἴδιος τομὲς σὲ ζῶντες καὶ νεκρούς, ἀνθρώπους ἢ καὶ ζῶα, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση καὶ τοῦ δασκάλου του, τοῦ Πραξαγόρα. Ἔθεσε τὶς βάσεις γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα σὲ ἕνα θέμα ποὺ ἦταν μέχρι τότε ἀπαγορευμένο, ἀφοῦ ἡ ἀρχαία λαϊκὴ ἀντίληψη παρέδιδε ὅτι τὸ νεκρὸ σῶμα ἔπρεπε νὰ ταφῇ ἄθικτο, διότι καὶ μετὰ θάνατον ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀντιλαμβάνεται ὅσα συνέβαιναν.

Ἀκόμα καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἱπποκράτους, ἡ γνώση τῆς θέσεως, τοῦ σχήματος καὶ τῆς ἀλληλεπιδράσεως τῶν ὀργάνων κατακτήθηκε ἀπὸ τυχαῖες συνήθως παρατηρήσεις σὲ τραυματίες ἢ σφάγια. Ἡ μεταβολὴ τῆς στάσεως στὴν πεποίθηση αὐτὴ ἀκολουθεῖ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ φιλοσοφικοῦ πλαισίου ποὺ εἰσάγεται ἀρχικῶς μὲ τὴν διδασκαλία τοῦ Πλάτωνος, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ψυχὴ εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ ἀθάνατη. Μετὰ τὸν θάνατο, σύμφωνα μὲ τὸν Πλάτωνα, ἡ ψυχὴ ἀπελευθερώνεται ἀπὸ τὸ σῶμα, τὸ ὁποῖο παύει νὰ ἔχη ὁποιαδήποτε ἀξία. Ἀργότερα ὁ Ἀριστοτέλης δίδαξε ὅτι ἡ ψυχή, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ σῶμα ἢ ἀθάνατη, ἀποτελεῖ τὸν σκοπὸ ἢ τὴν οὐσία τῆς ὕπαρξης, ὑπαινισσόμενος ὅτι μετὰ τὸν θάνατο τὸ σῶμα δὲν ἔχει οὔτε συναισθήματα οὔτε ἀξία ἢ δικαιώματα. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ δὲν ἀπεῖχε πολὺ ἡ θέση ὅτι τὸ νεκρὸ σῶμα θὰ μποροῦσε ἑπομένως νὰ χρησιμοποιηθῇ γιὰ νεκροτομὲς καὶ ἀνατομικὲς μελέτες, οἱ ὁποῖες θὰ παρεῖχαν γνώση μὲ τὴν ἄνεση τῆς παρατηρήσεως. **Ὁ πρῶτος ἀνατόμος ἦταν ὁ Διοκλῆς, ποὺ σύχναζε στοὺς κύκλους τῶν Περιπατητικῶν, καὶ συνεχιστὴς τοῦ ἔργου του ἦταν ὁ Ἡρόφιλος**.

σκέπτετο πὼς δὲν ἔπρεπε νὰ τὴν φοβοῦνται ἢ νὰ ντρέπωνται, διότι δὲν ἦταν ἄνδρας, ἀλλὰ μία γυναῖκα σὰν καὶ ἐκεῖνες. Ἐμπιστευόμενη λοιπὸν τὸ μυστικό της στὶς «πελάτισσές» της, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἴδια ἦταν γυναῖκα ποὺ εἶχε σπουδάσει τὴν ἰατρική, τὴν προτιμοῦσε τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν Ἀθηναίων γυναικῶν, καὶ κυρίως τῶν συζύγων τῶν πλουσίων. Καὶ μὲ τὴν ἐξειδίκευση ποὺ εἶχε ἀποκτήσει, σημείωσε ἐκπληκτικὲς ἐπιτυχίες, θεραπεύοντας πολλὲς Ἀθηναῖες.

Τὰ νέα διεδόθησαν γρήγορα. Οἱ γυναῖκες μὲ τὸ ποὺ τὸ μάθαιναν καὶ αἰσθανόμενες πολὺ χαρούμενες, ποὺ μιὰ γυναῖκα εἰδικευμένη γυναικολόγος – μαιευτήρας θὰ τοὺς παρεῖχε ἰατρικὴ φροντίδα καὶ ἀσφάλεια, μετέφεραν τὴν εἴδηση ἡ μία στὴν ἄλλη. Τὸ ὄνομα τοῦ «νέου ἰατροῦ» πλέον γίνεται πασίγνωστο στὴν Ἀθήνα καὶ ὅλες οἱ γυναῖκες θέλουν (αὐτόν) αὐτὴν καὶ μόνο.

Τὸ πονηρὸ μυαλό, ὅμως, τῶν ἀνδρῶν συναδέλφων της ἰατρῶν, οἱ ὁποῖοι συνέχιζαν νὰ θεωροῦν πὼς ἡ Ἀγνοδίκη ἦταν ἄνδρας, ἐφαντάζετο πολλά. Ἔτσι ἄρχισαν νὰ διαδίδουν ὅτι ἡ φήμη του (της) ἦταν προϊὸν ἀθέμιτων σχέσεων μὲ τὶς γυναῖκες. Ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν φήμη στὴν κατηγορία ἦταν μικρή. Ὁπότε «συντεχνιακῶς» φερόμενοι, κατέφυγαν στὰ Δικαστήρια κατηγορῶντας τον (την) γιὰ ἀθέμιτες σχέσεις (σήμερα θὰ λέγαμε «σεξουαλικὴ παρενόχληση»).

Ἡ Ἀγνοδίκη ἔπρεπε νὰ καταρρίψη τὴν κατηγορία αὐτὴ καὶ ὁ τρόπος ἦταν ἕνας: Νὰ ἀποκαλύψη τὸ φύλο της, (πρᾶγμα ποὺ ἀναγκάσθηκε νὰ κάνη) **ἀποδεικνύοντας καὶ καταδεικνύοντας ὅτι ἡ κατηγορία δὲν εὐσταθοῦσε καὶ ἦταν φύσει ἀδύνατον νὰ ἰσχύη, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἡ ἴδια ἦταν γυναῖκα**. Ἔτσι, πέταξε τὰ ἱμάτιά της, ὑφισταμένη τὰ βλέμματα τῶν δικαστῶν, δεικνύοντας σὲ ὅλους τὴν συκοφαντία πρὸς τὸ πρόσωπό της καὶ τὸ σπουδαῖο ἰατρικὸ ἔργο της. Ἡ ἔκπληξη ὅλων ἦταν μεγάλη ἀλλὰ οἱ νόμοι, δυστυχῶς, ἦσαν νόμοι παρ' ὅτι δὲν ἦσαν δίκαιοι. Δὲν μποροῦσε μὲν (ἡ Ἀγνοδίκη) νὰ κατηγορηθῇ γιὰ ἀθέμιτες σχέσεις μὲ τὶς ἀσθενεῖς (της), μποροῦσε ὅμως κάλλιστα νὰ κατηγορηθῇ γιὰ παράβαση τῶν κειμένων νόμων.

Ἔτσι ἀκολούθησε δεύτερη δίκη περισσότερο πολύκροτη ἀπὸ τὴν πρώτη. Ἡ Ἀγνοδίκη ὅμως ἔχοντας ὡς μάρτυρες ὑπερασπίσεως ἰσχυροὺς ἄνδρες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀκόμη καὶ συζύγους κορυφαίων ἀρχόντων, καὶ κυρίως ἔχοντας τὴν ὑποστήριξη τῶν γυναικῶν, τῶν ὁποίων εἶχε σώσει τὴν ζωὴ τόσο τῶν ἰδίων ὅσο καὶ τῶν παιδιῶν τους ἀπὸ τὶς ἐπιπλοκὲς τῆς γέννας, ἐδικαιώθη. Οἱ γυναῖκες αὐτές, ὅπως ἀποκαλύπτει τὸ σχετικὸ κείμενο, τὰ ἔβαλαν μὲ τοὺς συζύγους τους εἴτε αὐτοὶ ἦσαν δικαστὲς εἴτε ἁπλοὶ παρατηρητές, λέγοντάς τους: *«Δὲν ἤσαστε σύζυγοι (ἐσεῖς), μὰ ἐχθροί, διότι τὴν κατηγορεῖτε ἐπειδὴ ἀνεκάλυψε ἀσφάλεια (ἀσφαλεῖς τρόπους) γιὰ ἐμᾶς»*.

Ἔτσι ἡ Ἀγνοδίκη ἐπέτυχε ὄχι μόνο τὴν πανηγυρικὴ ἀθώωσή της ἀλλὰ καὶ τὴν ἀναθεώρηση τῆς κειμένης νομοθεσίας, ἐπιτρέποντας μὲ αὐτὴ τὴν θαρραλέα πράξη, στὶς γυναῖκες τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν, ποὺ ἦσαν γεννημένες ἐλεύθερες, νὰ σπουδάζουν τὴν τέχνη (ὅπως ἐλέγετο τότε) τῆς Ἰατρικῆς καὶ νὰ ἀσκοῦν τὸ ἰατρικὸ λειτούργημα ἀπὸ τοῦδε καὶ στὸ ἑξῆς. **Εἶναι πιθανὸν μάλιστα ἐξ αὐτοῦ τοῦ γεγονότος νὰ προῆλθε ἱστορικὰ τὸ ὄνομα τῆς Ἀγνοδίκης (ἡ ὁποία δηλαδὴ ἐσύρθη σὲ δίκη λόγῳ τῶν ἁγνῶν προθέσεών της)**.

Τὴν σχετικὴ ἱστορία μᾶς τὴν ἔχει διασώσει ὁ **Γάιος Ἰούλιος Ὑγῖνος** (Gaius Iulius

Hyginus, 64π.Χ. – 17 π.Χ)[4], ὁ ὁποῖος ἦταν Λατῖνος συγγραφέας, μαθητὴς τοῦ διασήμου Ἀλεξάνδρου τοῦ Πολυΐστορος, καὶ ἀπελεύθερος τοῦ Ὀκταβιανοῦ Αὐγούστου. Τὸ λατινικὸ κείμενο, τὸ ὁποῖο παρατίθεται στὴν συνέχεια, εἶναι τὸ αὐθεντικὸ σωζόμενο (Hyginus Faboulae, 274, 9, 3 - 13, 7), καὶ τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὴν μοναδικὴ μέχρι στιγμῆς πηγὴ τῆς ἱστορίας τῆς Ἀγνοδίκης ὡς τῆς πρώτης γυναίκας ἰατροῦ στὸν κόσμο:

Apollo artem ocularіam medicinam primus fecit; tertio autem loco Asclepius Apollinis filius clinicen repperit. antiqui obstetrices non habuerunt, unde mulieres uerecundia ductae interierant. nam Athenienses cauerant ne quis seruus aut femina artem medicinam disceret. <H>agnodice quaedam puella uirgo concupiuit medicinam discere, quae cum concupisset, demptis capillis habitu uirili se H<e>rophilo cuidam tradidit in disciplinam. *[=Οἱ ἀρχαῖοι δὲν εἶχαν μαιευτῆρες καὶ ὡς ἀποτέλεσμα οἱ γυναῖκες λόγῳ σεμνότητας δὲν ἐξασκοῦσαν τὸ ἐπάγγελμα. Οἱ Ἀθηναῖοι ἀπαγόρευαν στοὺς δούλους καὶ στὶς γυναῖκες νὰ μάθουν τὴν τέχνη τῆς ἰατρικῆς. Κάποιο κορίτσι, ἡ Ἀγνοδίκη, ποὺ ἦταν παρθένος ἐπιθυμοῦσε νὰ μάθη Ἰατρική, καὶ ἐφόσον τὸ ἐπιθυμοῦσε, ἔκοψε τὰ μαλλιά της (καί) ντύθηκε ἄνδρας καὶ παρουσιάστηκε στὸν Ἡρόφιλο γιὰ μαθητεία.]*

quae cum artem didicisset, et feminam laborantem audisset ab inferiore parte, ueniebat ad eam, quae cum credere se noluisset, aestimans uirum esse, illa tunica sublata ostendit se feminam esse, et ita eas curabat. *[=Ὅταν ἔμαθε τὴν τέχνη καὶ ἄκουσε ὅτι μία γυναῖκα ἦταν ἑτοίμη νὰ γεννήση, πῆγε σ' αὐτήν. Ὅταν ἡ γυναῖκα ἀρνήθηκε νὰ τὴν ἐμπιστευθῆ νομίζοντας ὅτι ἦταν ἄνδρας, ἔβγαλε τὰ ροῦχα της γιὰ νὰ τῆς δείξη ὅτι εἶναι γυναῖκα, καὶ ὅτι μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἀντιμετώπιζε τὶς γυναῖκες]*.

quod cum uidissent medici se ad feminas non admitti, <H>agnodicen accusare coeperunt, quod dicerent eum glabrum esse et corruptorem earum, et illas simulare imbecillitatem. *[=Ὅταν οἱ ἰατροὶ εἶδαν ὅτι οἱ γυναῖκες δὲν τοὺς ἤθελαν, ἄρχισαν νὰ κατηγοροῦν τὴν Ἀγνοδίκη, λέγοντας ὅτι «αὐτός» ἀποπλανοῦσε καὶ διέφθειρε τὶς γυναῖκες. Καὶ ὅτι οἱ γυναῖκες προσποιοῦντο τὶς ἄρρωστες]*.

quo<d> cum Areopagitae consedissent, <H>agnodicen damnare coeperunt; quibus <H>agnodice tunicam alleuauit et se ostendit feminam esse. et ualidius medici accusare coeperunt, quare tum feminae principes ad iudicium uenerunt et dixerunt, Vos coniuges non estis sed hostes,

---

4. Ὁ Ὑγῖνος καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἰβηρία (κατ' ἄλλους ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια). Ὁδηγήθηκε στὴν Ρώμη ὡς δοῦλος, ἀπελευθερώθηκε ὅμως ἀπὸ τὸν Ὀκταβιανὸ Αὔγουστο. Ἔγινε μαθητὴς τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Πολυΐστορος καὶ ἀπέκτησε εὐρεία μόρφωση, χάρις στὴν ὁποία διωρίσθηκε βιβλιοθηκάριος τῆς Παλατινῆς βιβλιοθήκης κατὰ τὸν Σουετώνιο, ὁ ὁποῖος σχολιάζει ὅτι ὁ Ὑγῖνος περιέπεσε σὲ μεγάλη φτώχεια στὰ γεράματά του καὶ ὑποστηριζόταν ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ Κλαύδιο Λικῖνο. Ὁ Ὑγῖνος ὑπῆρξε ἐπίσης στενὸς φίλος τοῦ ποιητοῦ Οβιδίου.

Στὸν Υγῖνο ἀποδίδονται πολλὰ ἔργα, ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὅμως ἀμφισβητοῦνται βάσιμα. Συνέγραψε τοπογραφικὲς καὶ βιογραφικὲς πραγματεῖες, διατριβὲς γιὰ τὴν γεωργία καὶ τὴν μελισσοκομία καὶ ἀρκετὰ ἄλλα, ὅλα ὅμως χαμένα σήμερα. Πιθανότερα ἔργα του θεωροῦνται τὰ ἑξῆς: De vita rebusque illustrium virorum, De urbibus, De familiis Trojanis, De proprietatis deorum, De penatibus, Ὑπομνήματα στὸν Βιργίλιο κ.ά.

Ὑπὸ τὸ ὄνομά του ὑπάρχουν δύο σύνολα σχολικῶν σημειώσεων, ποὺ συνοψίζουν τὶς μυθολογικὲς πραγματεῖες του: Μία συλλογὴ ἱστοριῶν, ὑπὸ τὸν τίτλο Fabulae, καὶ μία «Ποιητικὴ Ἀστρονομία» (Poeticon Astronomicon). Ἀμφότερα τὰ ἔργα εἶναι περιλήψεις, καὶ τὸ ὕφος καὶ ἐπίπεδο τῆς γλώσσας, μὲ τὰ παιδαριώδη λάθη (ἰδιαίτερα στὴν ἀπόδοση τῶν ἑλληνικῶν πρωτοτύπων ὀνομάτων), ἔχουν τεθῆ ὡς ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ἄποψη ὅτι ἕνας τόσο διακεκριμένος ἄνθρωπος τῶν γραμμάτων ὅπως ὁ Γάιος Ἰούλιος Ὑγῖνος δὲν μπορεῖ νὰ τὰ ἔχη γράψει. Ὑποστηρίζεται ὅτι πρόκειται γιὰ περιλήψεις ποὺ ἔγιναν μετὰ τὸ 150 μ.Χ. τῶν Genealogiae τοῦ Υγίνου ἀπὸ ἄγνωστο ἐπιμελητή.

quia quae salutem nobis inuenit eam damnatis. tunc Athenienses legem emendarunt, ut ingenuae artem medicinam discerent. *[= Οἱ Ἀεροπαγίτες στὶς συνεδριάσεις, ἄρχισαν νὰ κατηγοροῦν τὴν Ἀγνοδίκη, ὅμως ἡ Ἀγνοδίκη ἀφαίρεσε τὰ ροῦχα της γιὰ αὐτοὺς καὶ τοὺς ἔδειξε ὅτι εἶναι γυναῖκα. Τότε οἱ ἰατροὶ ἄρχισαν νὰ τὴν κατηγοροῦν πολὺ ἔντονα, καὶ ὡς ἀποτέλεσμα οἱ κορυφαῖες γυναῖκες ἦλθαν στὸ Δικαστήριο καὶ εἶπαν: «Δὲν εἶσθε σύζυγοι, μὰ ἐχθροί, διότι τὴν κατηγορεῖτε ποὺ ἀνακάλυψε ἀσφάλεια γιὰ ἐμᾶς». Τότε οἱ Ἀθηναῖοι τροποποίησαν τὸν νόμο, ὥστε οἱ γεννημένες ἐλεύθερες γυναῖκες νὰ μποροῦν νὰ σπουδάζουν τὴν τέχνη τῆς ἰατρικής*[5]*].* Hyginus Faboulae, 274, 9, 3 - 13, 7.

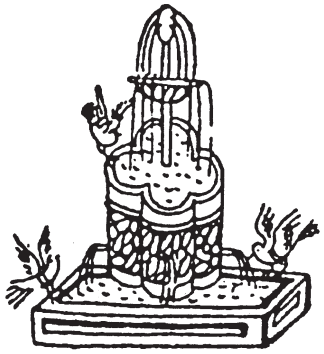

5. Ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση ἐντὸς παρενθέσεως εἶναι τοῦ κλασσικοῦ φιλολόγου καὶ λατινιστοῦ Δημητρίου Βούρου, φίλου καὶ συμφοιτητοῦ μου στὸ ΑΠΘ).

«ΤΟ ΚΡΥΦΟ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ ΣΧΟΛΕΙΟ»

ΤΗΣ ΜΑΡΙΑΣ Ν. ΣΑΧΑ - ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ
(Φιλολόγου – Λογοτέχνιδος)

«Μεθύστε μέ τ'ἀθάνατο κρασί τοῦ '21»!
(Κ. Παλαμᾶς)

Ἐκεῖνα τά «μεγάλα χρόνια», κρυφό σχολειό κάθε ψυχή,
φωτιᾶς ὀργή στή σιωπή, τόν κόλαφο, τό αἷμα, τή φυγή.
Μά σέ ρίζες κρυφές γλυκοβυζαίνουν μνῆμες καί ὁράματα,
πόθοι τοῦ Γένους καί θάματα! Μέσα στό ἀνήλιαγο τῆς ψυχῆς βάθος,
ὁ οἶστρος, τῆς πατρίδας ὁ ἵμερος, τό πάθος…
Ἐκεῖ, σάν ὀνείρου σκιά ἡ ἐλπίδα, Λεύτερος βουτηχτής…
Ὦ, ἐλπίδα ἄναρχη κι ἀτέλειωτη, ἄρρητη φλόγα, ἀνείπωτη!
Στή γλύκα σου, ὅλοι μιά ψυχή, ἕνα κρυφό σχολειό,
πού φλέγεται «ἐν κρυπτῷ», στό φῶς «περασμένων μεγαλείων».
Καί γίνονται κρυφό σχολειό τῆς ἀρετῆς, οἱ ψυχές στό Δραγατσάνι,
γιά νά στείλουνε στούς αἰῶνες, τῆς πρώτης μάχης τό φιρμάνι.
Καί ὑψώνουνε τό φλάμπουρο, Λόχου Ἱεροῦ, μαθητούδια νιοφώτιστα,
στίς διδαχές τοῦ Αἰτωλοῦ. (Τῆς λευτεριᾶς οἱ πρῶτοι μαθητάδες)!
Καί στήνουνε στό δέντρο οἱ ὀχτροί, τοῦ Παπαφλέσσα τή λεύτερη ψυχή.
Καί προσκυνάει ὁ Ἰμπραήμ μ' ἕνα φιλί τό μέτωπο τῆς λευτεριᾶς:
Τῶν Θερμοπυλῶν τό χρέος!
….Μά κι ἄλλοι, σέ μαρμαρένια ἀλώνια, στήνονται τρελοί χοροί.
Καί σέρνει τό χορό ἡ ἰαχή τοῦ Θοδωρῆ: « Ὁ κόσμος μᾶς ἔλεγε τρελούς»!
…Μέσα τους μεγάλωναν Κυναίγειροι τιτάνες,
συναθλητές στίς ἴδιες θάλασσες, στούς ἴδιους τόπους.
Κι ἔχουν σπασμένα τά σπαθιά, σέ χοῦφτες πρησμένες,
τοῦ ξεσηκωμοῦ σημαῖες ὑψωμένες…Καί κόκκινα τῆς Ἀνάστασης σημάδια,
ἀνοίγανε στά μέτωπα τά βόλια…Τόσα χρόνια! Τόσα χρόνια!
Κάθε βόλι καί βῆμα, κάθε βῆμα καί σταυρός, στοῦ Γολγοθᾶ τό δρόμο….
«Ἔτσι ἦτανε...»!
Μά, ἀκόμα λίγο καί…κρότοι ἀναστάσιμοι ἀνασταίνουνε σύμβολα:
Γαλανά κύματα κι ἄσπροι σταυροί κυματίζουνε τῶν Ἀγώνων τή δόξα!
Βούκινα ἀράθυμα φυσοῦν τῆς Λευτεριᾶς τή χαρά…
Κι ἀνοίγονται στό Αἰγαῖο πανιά…
Ἀνεμῶνες μαβιές κοκκινίζουν στῶν μαχῶν τίς ράχες.
Νιές ἀγαποῦν κι ἀγαπιοῦνται. Ζωές σκιρτοῦνε σέ γόνιμες μῆτρες.
…. Φίλοι ἀδερφοποιτοί κι ἐχθροί τῶν ἐμφυλίων δίνουνε τά χέρια.
Καί χτυπάει ζεστό στίς φλέβες τοῦ Γένους τό αἷμα.
Ζωντανοί οἱ νεκροί, μέ κόκκινο μελάνι ὑπογράφουν τό αὐτόγραφο:
«Ἡ Λευτεριά σπουδάζει ἐν κρυπτῷ, στό μέσα μας « Κρυφό Σχολειό» !
«Ἔτσι ἦτανε...»!

Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΜΕΓΑΡΙΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΄21

ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΡΩΜΑ
(Φιλολόγου)

«Ἡ ὑπέρτατη Διοίκησις καλῶς ἠξεύρει τάς ἐκδουλεύσεις σας πρός τήν πατρίδα καί τάς ζημίας ὁπού ἐλάβετε, καί ἄν ἀναλόγως κατ' αὐτάς δέν ἀντιβραβευθῆτε, τοῦτο δέν πρέπει νά τό ἀποδώσητε εἰς ἀδιαφορίαν της, ἀλλά εἰς τάς κρισίμους περιστάσεις, εἰς ἄς εὑρίσκεται ἡ πατρίς μας»

Ἐν Κορίνθῳ τῇ 27ῃ Μαρτίου 1822
Ὁ προσωρινός Μινίστρος τῶν ἐσωτερικῶν Ἰωάννης Κωλέτης.[1]

Μ' αὐτά τά λόγια ἡ ἐπίσημη κυβέρνηση τῆς ἐπαναστατημένης Ἑλλάδας ἀπευθυνόταν πρός τούς ἐφόρους τῶν Δερβενοχωρίων, γιά νά ἐκφράσει τήν εὐγνωμοσύνη τῆς πατρίδας ἔναντι τῶν θυσιῶν τῆς ἐπαρχίας Μεγαρίδας κατά τόν μεγάλο ξεσηκωμό.

Δερβενοχώρια ἤ Μεγάλα Δερβένια ἦταν ἡ περιοχή μέ τά χωριά Κούντουρα, Βίλλια, Περαχώρα, Μπίσια, Μάζι καί Μέγαρα. Ἦταν δηλαδή ἡ περιοχή τῆς τέως ἐπαρχίας Μεγαρίδας, ἡ ὁποία περιλάμβανε καί τήν Περαχώρα. Κέντρο κάθε δραστηριότητας ἀποτελοῦσαν, φυσικά, τά Μέγαρα.

Καί ἦταν, ὄντως, πολύ σημαντικές οἱ δραστηριότητες καί μεγάλες οἱ θυσίες τῶν Δερβενοχωριτῶν πολύ πρίν καί καθ' ὅλη τήν διάρκεια τῆς ἐνθεγερσίας, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπό ἔγγραφα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς πού μᾶς διασώθηκαν.

Ἡ συμμετοχή τους στό ἐπαναστατικό κίνημα τοῦ Λάμπρου Κατσώνη κατά τά Ὀρλωφικά (1770-1774), ἡ δράση τοῦ ὀνομαστοῦ Μεγαρίτη ὁπλαρχηγοῦ Μητρομάρα καί ὁ ἡρωικός του θάνατος στή Σαλαμίνα (1771)[2], ἡ μύηση ὀχτώ Δερβενοχωριτῶν στή Φιλική Ἑταιρεία, ἀπό τούς ὁποίους οἱ τέσσερις ἦταν Μεγαρίτες ἱερωμένοι – ἀποτελοῦν λίγα μόνο δείγματα τοῦ ἐλεύθερου φρονήματος τῶν ἀγωνιστῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς. Ὅμως τό τιμητικό ἔγγραφο τῆς κυβερνήσεως δέν ὑπαινίσσεται τούς παλαιότερους ἀγῶνες τῶν Δερβενοχωριτῶν. Ἀναφέρεται στή δράση καί στίς θυσίες τους κατά τό πρῶτο ἔτος τῆς ἐπαναστάσεως.

Ἐμεῖς θά σταθοῦμε σέ ὁρισμένα μόνο γεγονότα. Καί θά ξεκινήσουμε μέ ἕνα χαρακτηριστικό γεγονός, δηλωτικό τοῦ πάθους τῶν Μεγαριτῶν γιά τήν ἐλευθερία, τό ὁποῖο ἀποθησαύρισε στό ἔργο του ὁ ἱστοριοδίφης καθηγητής Μελέτιος Μπεναρδής.

Ὁ Παπά – Λευτέρης Πανούσης καί ὁ Παπά – Δημήτρης Σακελλάριος, μέλη καί οἱ δύο τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, βιάζονταν ἀνήμερα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ νά τελειώσουν τή λειτουργία. Ὁ ἐνθουσιασμός τοῦ Παπά – Λευτέρη ἦταν ἔκδηλος, κάτι πού δέν πέρασε ἀπαρατήρητο ἀπό τό ἐκκλησίασμα.

- Θά κάμωμε λίγωρα, νά τελειώσωμε τή λειτουργία τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, γιά νά ψάλωμε τή λειτουργία τῆς Ἀναστάσεως, εἶπε[3].

- Μπά σέ καλό σου, παπᾶ, ἀλησμόνητσες; Τήν ἄλλη Κυριακή ἔχουμε τῷ Βαϊω, τήν παραπά-

1. Μελετίου Ἀντ. Μπεναρδῆ, Μεγαρεῖς καί Δερβενοχωρίται, Μέγαρα (ἀνατύπωση) 1980, σέλ.64
2. Μελετίου Ἀντ. Μπεναρδῆ, ὅ.π., σέλ.19
3. Τα πλάγια κατά τη Μεγαρίτικη διάλεκτο.

νω Λαμπρή, ἀπάντησαν οἱ πιστοί.

- Α! ΟΧΙ. Φέτος ὅλοι ψάλωμε ἀπό σήμερον τό «Χριστός Ἀνέστη». Τελείωσαν γρήγορα τή λειτουργία καί χωρίς ἄλλα λόγια, χωρίς ἀρχηγούς, χωρίς σχέδια καί οἱ δύο ταπεινοί λευίτες πῆραν πολεμοφόδια ἀπό τό ἀνώγι τοῦ πάπα – Δημήτρη, πού ἦταν ἐδῶ στά πλακάκια, καί κίνησαν γιά τήν Ἀθήνα. Ἐνώθηκαν καί μέ ἄλλους Μεγαρίτες καί ὅλοι μαζί πῆραν μέρος στίς ἐπιχειρήσεις τῆς Ἀκροπόλεως. Καί ὅταν πιά ἔκλεισαν τούς Τούρκους στό κάστρο, παρέδωσαν τήν πολιορκία στούς ἀγωνιστές ἀπό τά Μεσόγεια καί αὐτοί γύρισαν στά Μέγαρα. Βιάζονταν νά κατέβουν στήν Κορινθία, γιά νά συμμετάσχουν στίς ἐπιχειρήσεις τοῦ Ἀκροκορίνθου πού θά γίνονταν τόν Ἀπρίλιο.[4]

Γιά τήν συμμετοχή τῶν Μεγαριτῶν στόν ἀγώνα τοῦ Ἀκροκορίνθου καί στά ἄλλα μέτωπα διαβάζουμε στό ἡμερολόγιο τοῦ Μαγαρίτη ἀγωνιστῆ Γιάννη Λιόγρη:

1821 23 Ἀπριλίου. Εἰς τήν Κόρινθο ἐπολεμήσαμε μέ τόν Κεχαγιᾶν – Μπέη. Καί εἰς τόν πλόκον τῆς Ναυπλίας μέ τόν ὀπλαρχηγόν Κ. Διονύσιον, ὅπου ἔγινε τό ρεσάλτο εἰς τό Παλαμίδι, τήν Ἀρβανίτικη Τάμπιαν.

20 Ἰουλίου. Εἰς Λεβαδεία μέ τόν Ὀμέρ Πασσᾶν Βεργιώνην.

24 Ἰουλίου. Εἰς τόν πόλεμον Κριεκούκι τῆς Βίλλιας.

30 τοῦ αὐτοῦ μηνός ἐφυλάξαμεν τήν θέσιν Κερατόπυργον διά τόν Ὀμέρ Πασσᾶν Βεργιώνην.

Στό ἡμερολόγιο συνεχίζεται ἡ καταγραφή τῆς συμμετοχῆς τῶν Μεγαριτῶν στίς ἐπιχειρήσεις ἕως τό 1827.[5]

Ὅπως σέ ὁλόκληρη τήν Ἑλλάδα, ἔτσι καί στά Μέγαρα ἡ μέθη τῆς λευτεριᾶς εἶχε παρασύρει ὅλους, μικρούς καί μεγάλους, λαϊκούς καί λευῖτες στόν μεγάλο ξεσηκωμό. Ἀκόμη καί οἱ θρησκευτικοί χῶροι εἶχαν προσφερθεῖ, γιά νά γίνουν μετερίζια τοῦ ἀγώνα.

Ἡ Μονή τῆς Φανερωμένης εἶχε γίνει τό κέντρο τῶν ἐπιχειρήσεων. Ὁ ἡγούμενος τῆς Μονῆς, ὁ Γρηγόριος, εἶχε ξεσηκώσει τούς Κουλουριῶτες σέ μιά συστράτευση μέ τούς Δερβενοχωρίτες γιά τήν φύλαξη τῶν Δερβενίων, πού ἦταν τό μοναδικό πέρασμα τῶν τουρκικῶν δυνάμεων προς τήν Πελοπόννησο. Ὁ ἴδιος συμμετεῖχε καί στήν πολιορκία τοῦ Ἀκροκορίνθου.[6] Ἡ Κούλουρη ἦταν ἄλλωστε καί ὁ ἀγαπημένος τόπος τοῦ Γεωργίου Καραϊσκάκη. Συχνά ὁ στρατηγός πήγαινε νά προσκυνήσει στήν Μονή τῆς Φανερωμένης. Καί ὅταν τραυματίστηκε θανάσιμα στίς 22 Ἀπριλίου τοῦ 1827, παραμονή τῆς γιορτῆς του, ἔδωσε ἐντολή νά τόν μεταφέρουν γιά θεραπεία στό νησί. Σέ ἕνα δημοτικό τραγούδι ἐκφράζεται ἔντονα αὐτή ἡ λαχτάρα του:

-Παιδιά μου, μή σκορπίσετε καί ἀφῆστε τά ταμπούρια.

Ἐγώ θά πατάω στήν κούλουρη νά γιάνω τό γιαρά μου.

Σέ πέντε μέρες εἶμ' ἐδῶ, σέ σ' ἕνα θά γυρίσω.

Δέν γύρισε ὅμως ποτέ κοντά στά παλικάρια του. Πέθανε ἀνήμερα τῆς γιορτῆς του πάνω στή ναυαρχίδα τοῦ Τζώρτζ καί θάφτηκε πλάι στήν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στήν Κούλουση, σύμφωνα μέ τήν ἐπιθυμία του.[7]

Ἐξάλλου στή Μονή τοῦ ὁσίου Μελετίου στόν Κιθαρώνα εἶχαν ὀχυρωθεῖ 70 παλικάρια

4. Μελετίου Ἀντ. Μπεναρδῆ, ὅ.π., σσ. 62-63

5. Μελετίου Ἀντ. Μπεναρδῆ, ὅ.π. σσ. 68-69

6. Μελετίου Ἀντ. Μπεναρδῆ, ὅ.π. σέλ. 86 καί ἑξῆς

7. Δημήτρη Φωτιάδη, Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 21, Ἔκδ. Ν. Βότση, Ἀθῆναι (Χ.Χ.), τόμος 3, σέλ.352 καί ἑξῆς

τοῦ Ἠλία Μαυρομιχάλη. Σέ συμπλοκή τους μέ μία τούρκικη δύναμη, πού εἶχε πολιορκήσει τή Μονή, πέτυχαν τήν ἔξοδό τους καί προξένησαν σημαντικές ἀπώλειες στόν ἐχθρό. Ὅμως στίς 30 Ὀκτωβρίου τοῦ 1821 ὁ Ὀμέρ Βρυώνης, καθώς κατερχόταν ἀπό τή Θήβα, πέτυχε νά πολιορκήσει καί πάλι τό μοναστήρι. Καί σέ μία ἐπίδειξη δύναμης καί θηριωδίας νά τό παραδώσει στήν πυρά. Ἡ πυρπόληση τοῦ μοναστηριοῦ σκόρπισε ρίγη συγκίνησης καί ἀγανάκτησης, ἀλλά δέν πτόησε τούς πληθυσμούς τῆς περιοχῆς. Σέ δύο ἐπιστολές – πρόκληση τῶν Τούρκων πρός τούς Δερβενοχωρίτες, ἐκεῖνοι ἀρνήθηκαν ὑπερήφανα νά δηλώσουν ὑποταγή καί συνέχισαν μέ μεγαλύτερο πάθος τόν ἀγώνα. Ἀντιγράφουμε μικρό ἀπόσπασμα ἀπό τήν δεύτερη ἐπιστολή τοῦ Μαχμούτ Πασσᾶ τῶν Θηβῶν.

1821 Ὀκτωβρίου 11 Θήβα.

«Ἐκ μέρους τοῦ Σοφολογιωτάτου τοῦ Μαχμούτ Ἐφέντη... εἰς σέ λόγου σου Χατζῆ – Μελέτη καί Κωνσταντή καί κυρ. Γιάννη Κονόμε καί Βιλλιῶτες Νικολό Σωτήρη, Νίκα Κώστα καί Στέφο καί ἡγούμενε τοῦ Ἁγίου Μελετίου ἐπίλοιπα χωριά... Στοχαστεῖτε! Μέ τό Δουβλέτι δέν μπορεῖτε νά τά βάλετε καί μήν σκλαβώνετε τά παιδιά καί γυναῖκες σας... Σᾶς λέγουμε νά κράξετε τά χωριά καί νά τούς παρακινήσετε, διά νά ἔρθουν νά πάρουνε ράϊ (=ἄδεια) καί νά προσκυνήσουνε εἰς τόν ὑψηλότατον Μεχμέτ Πασσά ἐφέντη μας. Ὅποιος ραγιάς προσκυνήσει, δέ θά λαβαίνει καμία ζημία».[8]

Στίς 17 Ἰουλίου 1822 μοναχοί ἀπό τόν Ἁγιάννη τό Μακρινό στρατολόγησαν Μεγαρίτες καί κατόρθωσαν νά χτυπήσουν ἕνα ξεκομμένο τμῆμα τῆς ἐφοδιοπομπῆς τοῦ Δράμαλη καί νά τοῦ πάρουν τρία κανόνια. Τόν ἴδιο μήνα, μαρτυρεῖται ἀπό ἰδιωτικά ἔγγραφα, καί ἄλλη σύγκρουση μοναχῶν ἀπό τόν Ἁγιάννη καί τόν Ἱερόθεο μέ δυνάμεις τοῦ ἐχθροῦ καί νίκη τῶν Μεγαρέων.

Σύμφωνα μέ ἔμμεσες μαρτυρίες ἀπό ἔγγραφα, καθώς καί ἀπό τίς ἐκτιμήσεις τοῦ καθηγητοῦ Κώστα Ρήγα, στό διάστημα μεταξύ 1822 καί 1825 χτίστηκε πιθανότατα καί τό γνωστό «τεῖχος τῆς Ἁγίας Τριάδας Μεγάρων», πού βρίσκεται στή θέση «Βουρκάρι». Εἶναι ἡ περίοδος πού οἱ Τοῦρκοι ἔχουν καταστρέψει σχεδόν ὅλη τήν Ἀττική. Λεηλασίες, θανατώσεις, καταστροφές ἀναφέρονται σέ πόλεις – ὅπως ἡ Ἀθήνα καί ἡ Ἐλευσίνα – καί στήν ὕπαιθρο χώρα. Οἱ Μεγαρίτες ἐπικαλοῦνται τή βοήθεια τῶν Ἁγίων Μαρτύρων καί τοῦ Ἁγιάννη, στέλνουν τά γυναικόπαιδα στή Σαλαμίνα, ἀσφαλῆ περιοχή πού δέν πάτησαν οἱ Τοῦρκοι, καί ρίχνονται στήν οἰκοδομή. Μέσα στό τεῖχος πού συνέδεε τό «Βουρκάρι» μέ τόν Σαρωνικό, οἱ κάτοικοι εὕρισκαν ἀσφάλεια σέ περιόδους ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν. Μποροῦσαν ὅμως νά βγαίνουν καί νά καλλιεργοῦν καί τά χτήματά τους, προστατευόμενοι ἀπό τά καραούλια πού παραφύλαγαν στίς πολεμίστρες.[9] Σέ ὑπέρτατη ἀνάγκη ἦταν δυνατή καί ἡ διαπεραίωσή τους ἀπέναντι, στή Σαλαμίνα. Ἡ μεγάλη ἀξία τοῦ τείχους φάνηκε ἰδιαίτερα τόν Μάιο τοῦ 1827, ὅταν οἱ Τοῦρκοι, παρά τίς λυσσαλέες ἐφόδους τους, δέν κατόρθωσαν νά κάμψουν τήν ἀντίσταση τῶν Μεγαριτῶν, πού ἀμύνονταν σθεναρά καί προξενοῦσαν ἀπώλειες στόν ἐχθρό. Οἱ Τοῦρκοι ἀναγκάστηκαν τελικά ν' ἀποχωρήσουν καί νά κατευθυνθοῦν πρός τήν Θήβα.

Στά Μέγαρα ἐξάλλου ὀργανώθηκε ἀπό τό τρίτο κιόλας ἔτος τῆς Ἐπανάστασης, δηλαδή τό 1823, μόνιμο στρατόπεδο τῶν Ἑλληνικῶν Δυνάμεων. Ἡ στρατηγική θέση τῶν Μεγάρων καί πιθανόν ἡ ὁλόθερμη στήριξη τοῦ ἀγώνα ἀπό τούς κατοίκους ἦταν οἱ λόγοι ἐγκαταστάσεως

8. Μελετίου Ἀντ. Μπεναρδῆ, ὁ.π., σσ.51-52

9. Μελετίου Ἀντ. Μπεναρδῆ, ὁ.π., σέλ.86 καί ἑξῆς. Ἐπίσης διάσπαρτες πληροφορίες σέ ὅλο το βιβλίο

τοῦ στρατοπέδου, τό ὁποῖο τελοῦσε ὑπό τήν ὑψηλή Διοίκηση τοῦ Δημητρίου Ὑψηλάντη καί ἦταν πολύ ἀσφαλές. Ἡ συμβολή τοῦ στρατοπέδου τῶν Μεγάρων στήν ἐξέλιξη τοῦ ἀγώνα ἦταν πολύ σημαντική, διότι: ἀφενῶς ἀναχαίτιζε τίς τουρκικές δυνάμεις, πού ἤθελαν νά διαπεραιωθοῦν στήν Πελοπόννησο, καί ἀφετέρου ἀποτελοῦσε τό κέντρο τῶν ἐπιχειρήσεων τῶν Ἑλληνικῶν δυνάμεων στήν Ἀττική καί τή Βοιωτία. Εἶναι δέ χαρακτηριστικό ὅτι τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1828 ὁ Δημήτριος Ὑψηλάντης ὀργάνωσε εὐρείας κλίμακας ἐπιχειρήσεις μέ δυνάμεις ἀπό τό στρατόπεδο τῶν Μεγάρων γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς Ρούμελης. Τό ἴδιο ἔτος 1828 ὁ ἴδιος κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδας Ἰωάννης Καποδίστριας, ἦλθε στά Μέγαρα διά θαλάσσης καί ἐπιθεώρησε τό στρατόπεδο μαζί μέ τούς πλοιάρχους τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, πού μάχονταν στό πλευρό τῶν Ἑλλήνων.

Ἂς ἀναφερθοῦν ἀκόμη δύο ἀκόμη γεγονότα, τά ὁποῖα καταδεικνύουν τό πατριωτικό φρόνημα, τήν αὐταπάρνηση καί τό ἦθος τῶν Μεγαριτῶν κατά τήν ἐπανάσταση. Καί τά δυό προκύπτουν ἀπό γραπτές πηγές πού διασώθηκαν.

Τό πρῶτο ἀναφέρεται στόν Διονύσιο Πανούση, ἀδελφό του πάπα – Λευτέρη Πανούση πού ἤδη γνωρίσαμε. Ὁ Πανούσης ἀνῆκε στήν δύναμη τοῦ Καραϊσκάκη καί συμμετεῖχε στίς ἐπιχειρήσεις τῆς Ἀττικῆς. Κάποτε τοῦ ἀνηγγέλθη ἡ θλιβερή εἴδηση τοῦ θανάτου τῆς συζύγου του, μέ τήν εὐνόητη σύσταση νά ἐπιστρέψει γιά τήν ταφή της. Ὁ γενναῖος πολεμιστής ὅμως, ἀντί ἀπαντήσεως, ἔβγαλε λίγα χρήματα, τά ἔδωσε στόν ἄνθρωπο πού τοῦ ἔφερε τήν εἴδηση καί τοῦ εἶπε: «Πάρε αὐτά τά γρόσια καί πήγαινε νά θάψεις τή μακαρίτισσα· ἐγώ πηγαίνω διά τήν πατρίδα».[10]

Τό δεύτερο εἶναι ἀπόσπασμα ἀπό τά ἀπομνημονεύματα τοῦ στρατηγοῦ Μακρυγιάννη. Ἀναφέρεται στή στάση πού τήρησαν Δημογέροντες τῶν Μεγάρων μετά τήν ἀνεξαρτησία τῆς Ἑλλάδας. Οἱ Δημογέροντες ὡς ἄρχοντες τῆς πόλεως ἐξέφραζαν, φυσικά, τόν Μεγαρικό λαό. Ὁ Μακρυγιάννης, λοιπόν, εἶναι ἀποκαλυπτικός, ὅταν διερμηνεύει τή λαχτάρα αὐτοῦ τοῦ λαοῦ γιά τήν ὀργάνωση καί τήν προκοπή τοῦ νεοσύστατου Ἑλληνικοῦ κράτους. Γράφει: «Μέγαλη εἰλικρίνεια καί πατριωτισμόν εἴδομεν ἀπό τούς Περαχωρίτες καί ἀπό τούς Μεγαρίτες. Ἔδειξαν αἰσθήματα πατριωτικά καί φιλάνθρωπα καί ἔλεγαν: "Νά πουληθοῦμεν ὅλοι, νόμους νά κάμετε διά τήν πατρίδα"».

Αὐτό τό ἦθος, αὐτό τό φρόνημα - νά τίθεται ἡ ἐλευθερία τῆς πατρίδας καί ἡ προκοπή της πάνω ἀπό τά προσφιλέστερα πρόσωπα, πάνω ἀπό τό προσωπικό συμφέρον, πάνω ἀπό τά πολυτιμότερα ἀγαθά – ἦταν γνώρισμα τῶν πανελλήνων. Χαρακτήριζε ὅλους τούς ἀγωνιστές τοῦ ’21, οἱ ὁποῖοι κατόρθωσαν νά γράψουν μέ τό αἷμα καί τίς θυσίες τους τό νέο καί σημαντικότερο κεφάλαιο τῆς ἱστορίας τοῦ τόπου μας: τήν ἱστορία τῆς Νεότερης Ἑλλάδας.

Τελειώνοντας, δέν θά προχωρήσω σέ συστάσεις καί παραινέσεις πρός τούς νεότερους – μεγαλοστομίες ἄλλωστε γνωστές καί κοινότοπες. Ἁπλά θά παραθέσω τήν κρίση τοῦ ἱστορικοῦ της ἐπαναστάσεως Δημήτρη Φωτιάδη, ἡ ὁποία βρίσκεται ὡς ἀκροτελεύτιος ἐπίλογος στό ἔργο του.

«Ἡ ὥρα τῆς σκλαβιᾶς», γράφει, «δέν ἀρχίζει ἀπό τήν στιγμή πού ἕνας τύραννος ὑποδουλώνει κάποιον λαό. Ἀρχίζει ἀπό τήν στιγμή πού ὁ λαός αὐτός παύει νά λογαριάζει γιά ὑπέρτατο ἀγαθό τήν ἐλευθερία. Καί ἡ ὥρα τῆς ἐλευθερίας δέν ἀρχίζει ἀπό τή στιγμή πού ὁ λαός ξεσηκώνεται, γιά νά συντρίψει τούς τυράννους του, ἀλλ’ ἀπό τή στιγμή πού παίρνει τήν ἀπόφαση πώς ἡ ζωή δέν ἔχει ἀξία δίχως τήν λευτεριά».[11]

10. Μελετίου Ἀντ. Μπεναρδῆ, ὅ.π., σσ.200-202

11. Δημήτρη Φωτιάδη, ὅ.π. τόμος 4, σελ.275

ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ ΤΩΝ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΑΤΡΩΝ ΓΕΡΜΑΝΟΥ

ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΡΓΥΡΑΚΟΥ
(Ἱστοριοδίφη - Γεωπόνου)

Ἡ παροῦσα ἐργασία βασίζεται σέ μιά ἐξέταση τοῦ χειρογράφου (χ/γ) τῶν Ἀπομνημονευμάτων (στό ἑξῆς Α/Μ) τοῦ Παλαιῶν Πατρών Γερμανοῦ πού φυλάσσεται στήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος. Τά ἐρευνητικά ἐρωτήματα ἦταν δύο: (α) Ἄν οἱ ὑπάρχουσες ἐκδόσεις τῶν Α/Μ εἶναι πιστές στό πρωτότυπο καί, (β) ἄν τό χ/γ γράφηκε γιά νά δημοσιευθεῖ ἤ γιά προσωπική θύμηση τοῦ Γερμανοῦ. Τό (β) εἶναι συναφές μέ τό ἐρώτημα ἄν ἔχει κάποια ἱστορική σημασία το ὅτι στά Α/Μ δέν ἀναφέρεται ἡ θρησκευτική κήρυξη τῆς Ἐπανάστασης στήν Ἁγία Λαύρα, ἡ ὁποία μᾶς εἶναι γνωστή ἀπό ἄλλες πηγές. Ἐξ ὅσων γνωρίζω δέν ὑπάρχει ἄλλη μελέτη πάνω στό ἐν λόγω χ/γ.

Ὡς πρός τό κείμενο ἔκανα ἀντιπαραβολή μέ τίς τρεῖς ἄξιες λόγου ἐκδόσεις τῶν Α/Μ: (α) Τοῦ Καλλίνικου Καστόρχη (1837) μέ ἐκτενῆ εἰσαγωγή τοῦ Ι. Φιλήμονα, (β) τοῦ Γ. Παπούλα μέ ἐπιμέλεια Δημ. Καμπούρογλου (1900), καί (γ) τοῦ Γ. Τσουκαλά μέ ἐπιμέλεια Ἔμμ. Πρωτοψάλτη (1956). Αὐτές ἀναφέρουν τήν ὕπαρξη προσθηκῶν καί διαγραφῶν στό χ/γ, ὡστόσο δέν δίνουν τή γενική του εἰκόνα, οὔτε διατυπώνουν ὑποθέσεις γιά τόν πιθανό σκοπό αὐτοῦ, ἄν δηλαδή προοριζόταν γιά δημοσίευση ἤ γιά προσωπική χρήση. Ἀρκετοί μελετητές – χωρίς νά ἔχουν δεῖ τό χ/γ – παρατηροῦν ὅτι τά Α/Μ εἶναι πολύ συνοπτικά ἤ ἡμιτελῆ.

Τό χ/γ φέρει τόν ἀριθμό ΕΒΕ 1555. Ἔχει τή δομή τετραδίου 60 φύλλων ἤ 120 σελίδων, πλάτους περίπου 21,5 καί ὕψους 32 cm. Τά φύλλα εἶναι σήμερα λυτά, ἀλλά τά ὑπάρχοντα ἴχνη στή ράχη τοῦ τετραδίου δείχνουν ὅτι κάποτε εἶχε συρραφεῖ πρόχειρα καί ἀποσυρραφεῖ δύο φορές, μία πρίν γραφεῖ καί μία μετά. Τό χαρτί εἶναι κιτρινισμένο καί μᾶλλον χαμηλῆς ποιότητας, ἀλλά εἶναι ἀκέραιες ὅλες οἱ σελίδες. Ὑπάρχει ὡς προστατευτικό ἐξώφυλλο ἕνα χονδρότερο φύλλο χαρτιοῦ τό ὁποῖο εἶναι πρακτικῶς κενό καί φέρει μικρή σταμπωτή ἐπιγραφή μέ ἀραβικά γράμματα μέσα σέ διακοσμητικό πλαίσιο (μᾶλλον λογότυπος κάποιου Ὀθωμανού ἐπισήμου). Ἐξωτερικά αὐτοῦ ἔχει ἐπικολληθεῖ μεταγενέστερα ἄλλο σκληρό προστατευτικό ἐξώφυλλο. Ὅλο το τετράδιο φέρει ἕνα σχίσιμο μήκους περίπου 3-4 cm πού ξεκινᾶ κάθετα ἀπό τό μέσον της ράχης καί προχωρεῖ πρός τό κέντρο τῶν σελίδων. Σέ κάποια φύλλα (π.χ. σέλ. 112 κάτω ἀρ., σέλ. 60 καί 92) διακρίνονται μικρά ὑδατόσημα, μᾶλλον μέ τά γράμματα CMR ἤ GMR. Ἐμβόλιμα στό τετράδιο ὑπάρχουν δύο ἄλλα ἀνεξάρτητα τεμάχια χαρτιοῦ μέ κείμενο, μεγέθους περίπου μισῆς σελίδας, τό ἕνα ὡς προσθήκη στή σέλ. 68 καί τό ἄλλο μεταξύ των σέλ. 78-79. Αὐτά ἀποτελοῦνται ἀπό διαφορετικό χαρτί, λευκότερο καί καλύτερης ποιότητας. Φέρουν ὑδατόσημο τῆς γνωστῆς ἰταλικῆς χαρτοποιίας GALVANI ἡ ὁποία ἐξήγαγε χαρτί στήν Ἀνατολή (Λεβάντε). Δέν ἀποκλείω νά ὑπῆρχαν καί ἄλλα ἐμβόλιμα ἤ προσαρτημένα φύλλα, ἄν κρίνω ἀπό κάποιες λεπτομέρειες στίς ὁποῖες δέν θά ἐπεκταθῶ ἐδῶ.

Τό ἔργο στήν 1η σέλ. φέρει τόν τίτλο «Ἀπομνημονεύματα τινά τῆς κατά τοῦ τυράννου

των Ἑλλήνων ὁπλοφορίας, καί τινῶν πολιτικῶν συμβεβηκότων ἐν Πελλοποννήσω κατά τήν πρώτην της διοικήσεως περίοδον». Ὁ Γερμανός (ΠΠΓ) ἀναφέρεται ὡς τρίτο πρόσωπο (αὐτό συνηθιζόταν σέ παρόμοια κείμενα) καί δέν ἀναγράφεται ὁ συγγραφέας τοῦ χ/γ. Τό κείμενο καλύπτει τίς σέλ. 1 ἕως 110, κάθε μία πυκνά γραμμένη σέ ὅλο το ὕψος της. Στό ἀριστερό κάθε σελίδας ἔχει ἀφεθεῖ περιθώριο («ὦα») πλάτους περίπου 5,5 cm, ὅπου πολύ συχνά ὑπάρχουν προσθῆκες στό κυρίως κείμενο. Πολλές ἀπό αὐτές τίς προσθῆκες, ὅπως καί ἄλλα τμήματα τοῦ κυρίως κειμένου (λέξεις, προτάσεις, παράγραφοι), ἔχουν διαγραφεῖ μέ ἕνα «Χ», μιά σημαντική ἔνδειξη προχειρότητος. Στά δεξιά των σελίδων δέν ἔχει ἀφεθεῖ περιθώριο (βλ. κατωτέρω εἰκόνα τῆς σέλ. 68).

Ἡ λέξη «ἀπομνημονεύματα» πού ὑπάρχει στόν τίτλο καί στήν καταληκτική παράγραφο τοῦ αὐθεντικοῦ κειμένου, μεταφέρθηκε ὡς «ὑπομνήματα» στήν ἔκδοση τοῦ Καστόρχη, καί ὁμοίως τά ὀνομάζει καί ὁ Ι. Φιλήμων στά προλεγόμενα (σέλ. νή›), ἴσως γιατί ἔκριναν ἀδόκιμό το «ἀπομνημονεύματα». Στήν ἐποχή τοῦ ΠΠΓ δέν ὑπῆρχαν ἄλλα «ἀπομνημονεύματα» τῆς Ἐπανάστασης καί γενικά ὑπάρχουν ἐλάχιστα ἄλλα συγγράμματα τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου μέ αὐτόν τόν τίτλο. Ἡ ἴδια λέξη μέ τή σύγχρονη γνωστή ἔννοια παγιώνεται ἀργότερα, ἀφοῦ ἐκδόθηκαν καί τά Α/Μ τῶν Περραιβοῦ (1836), Σπηλιάδη, Φωτάκου κ.α. Θεωρῶ ὅτι οἱ λέξεις «τινά» καί «τινῶν» τοῦ τίτλου ὑποδεικνύουν τήν πρόθεση τοῦ συγγραφέα νά καταγράψει μερικῶς καί ἐλλειπτικῶς διάφορα γεγονότα, κάτι πού σχετίζεται μέ τό δεύτερο ἐρευνητικό ἐρώτημα πού ἔθεσα στήν ἀρχή.

Κάποια ἀπό τά γραφόμενά του ΠΠΓ εἶναι βέβαιο ὅτι βασίστηκαν σέ προγενέστερες πρόχειρες σημειώσεις, ἤ ἄλλα ἔγγραφα πού τηροῦσε. Αὐτό φαίνεται ἀπό τίς ἀρκετές ἀκριβεῖς ἡμερομηνίες ἤ καί ὧρες πού ἀναφέρει (μήνας καί ἡμέρα, πρωί, ἀπόγευμα κτλ), γιά γεγονότα μάλιστα ὅπου δέν ἦταν παρών.

Ὁ γραφικός χαρακτήρας εἶναι σχετικά δυσανάγνωστος, πράγμα πού ἐπιτείνεται καί ἀπό τίς συχνές διαγραφές καί ἐπανεγγραφές κειμένου καί τίς παρεμβολές λέξεων καί γραμμῶν μεταξύ ἄλλων γραμμῶν. Εἶναι σαφές ὅτι ὁ ΠΠΓ δέν φρόντισε ὥστε τό κείμενο νά εἶναι εὐανάγνωστο ἀπό ἄλλον πέραν τοῦ ἰδίου. Λόγω τῆς κακογραφίας ὑπάρχουν καί κάποια λάθη στίς ὑπάρχουσες ἐκδόσεις. Ἕνα ἐξ αὐτῶν ἱστορικά σημαντικό (ἐπειδή πιθανῶς σχετίζεται μέ μιά ἐπαναστατική ὁμιλία τοῦ ΠΠΓ), εἶναι στή σέλ. 14 τῆς ἔκδοσης Καστόρχη, ὅπου ἡ ἡμερομηνία μέ τό ἑλληνικό ἀριθμητικό «θ» (Μάρ. 1821) ἔχει μεταφερθεῖ λανθασμένα ὡς «δ». Ἄλλο ἕνα λάθος ἀναφέρω κατωτέρω ἀλλά πιθανῶς ὑπάρχουν περισσότερα.

Κάποιες πρόσθετες σημειώσεις στό περιθώριο τοῦ χ/γ ἔχουν γραφεῖ ἐμφανῶς ἀπό ἄλλο χέρι, κάτι πού σημειώνουν οἱ Τσουκαλάς (σ. 94) καί Παπούλας (σ. 35) ἀλλά ὄχι ὁ Καστόρχης (σ. 22, 23). Ἡ μεγαλύτερη τέτοια σημείωση ὑπάρχει στίς σέλ. 16 καί 17 τοῦ χ/γ, καί ἀφορᾶ τήν προσφορά τῆς Δημητσάνας στήν Ἐπανάσταση. Αὐτή ἡ σήμ. ἔχει μεταφερθεῖ περιληπτικά στίς ἐκδόσεις. Ὁ Καστόρχης κάνει ἐκεῖ καί ἕνα λάθος τό ὁποῖο ἀντιγράφουν καί οἱ ἑπόμενοι: Ἀντί γιά «εἴκοσι» (μπαρουτόμυλοι) γράφει «14». Αὐτή ἡ πρόσθετη σημείωση ἔχει διαγραφεῖ μέ δύο χιαστί γραμμές ἀρκετά ἀργότερα ἀπό τήν ἐποχή πού γράφηκε. Αὐτή ἡ παρατήρηση δημιουργεῖ τό ἐρώτημα μήπως καί ἄλλες διαγραφές στό χ/γ ἔγιναν μεταγενέστερα καί ἴσως ὄχι ἀπό τόν ἴδιο τόν ΠΠΓ, καί κατά συνέπεια ἄν τά δημοσιευμένα Α/Μ εἶναι ἐπηρεασμένα ἀπό παρεμβάσεις τρίτων.

Σήμερα γίνεται μιά πολιτική χρήση τοῦ γεγονότος ὅτι στά Α/Μ δέν ἀναφέρεται ἡ τελετουργική κήρυξη τῆς Ἐπανάστασης στήν Ἄγ. Λαύρα, μέ τό ἁπλοϊκό ἐπιχείρημα «δέν τό ἀναφέρει ἄρα δέν συνέβη». Ὁ ἰσχυρισμός αὐτός ἐπαναλαμβάνεται κατά κόρον ἀπό ἰδεολογικῶς στρατευμένα μέσα, ἰδίως στίς ἐπετείους τῆς Ἐπανάστασης. Πρόκειται γιά μιά μορφή τοῦ λεγόμενου ἐπιχειρήματος ἐξ ἀποσιωπήσεως (ἘεΑ). Ὅμως γιά νά εἶχε βαρύτητα αὐτό τό ἐπιχείρημα θά ἔπρεπε: (α) στά Α/Μ νά ἀναφέρονται ἄλλα παρόμοια γεγονότα καί (β) νά ὄφειλε ὁπωσδήποτε ὁ ΠΠΓ νά ἀναφέρει τήν τελετή.Τίποτα ὅμως ἀπό αὐτά δέν συντρέχει. Ο ΠΠΓ παραλείπει πολλά ἄλλα γεγονότα πού τόν ἀφοροῦν (ὅπως τήν ἀναχώρησή του γιά τήν Ἰταλία), ἐνῶ σέ ἄλλα δέν ἀναφέρει τή συμμετοχή του, ἄν καί ἦταν ὁ πρωταγωνιστής.Ἐπίσης δέν προκύπτει ἀπό πουθενά ὅτι ὄφειλε νά καταγράψει μιά τέτοια τελετή. Τέτοιες τελετές ἦταν μιά ρουτίνα τῆς Ἐπανάστασης, πού ἄλλοι ἀπομνημονευτές τῆς καταγράφουν συχνά (ὅπως ὁ Φιλήμων) καί ἄλλοι ὄχι. Ἡ συγκεκριμένη τελετή ἐπενδύθηκε μέ ἰδιαίτερη πολιτική καί ἰδεολογική σημασία ἰδίως στό δεύτερο ἥμισύ του 20ού αἰώνα. Βεβαίως καί παλαιότερα ὑπῆρξαν ἀμφισβητήσεις τῆς τελετῆς ἤ τῆς ἡμερομηνίας, ἀλλά γιά τοπικιστικούς ἤ φατριαστικούς λόγους καί ὄχι ἰδεολογικούς. Πιστεύω ὅτι καί ἄν ἀκόμη ὁ ΠΠΓ ἤθελε νά καταγράψει τά γεγονότα αὐτῆς τῆς ἡμέρας, δέν τό ἔκανε διότι – σέ περίπτωση πού τό χ/γ ἔπεφτε σέ χέρια τρίτων - δέν ἤθελε νά συνδέεται τό ὄνομά του μέ παραβιάσεις τῶν συνθηκῶν παράδοσης τῶν Τούρκων τίς ὁποῖες δέν μπόρεσε νά ἀποτρέψει.

Τό ἘεΑ χρησιμοποιήθηκε καί ἀπό γνωστούς συγγραφεῖς πού ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ κήρυξη τῆς Ἐπανάστασης στήν Ἄγ. Λαύρα εἶναι μύθος, ὅπως οἱ Ἀπόστολος Δασκαλάκης καί Γιάννης Ἀναπλιώτης,καί ἀπό τόν Β. Κρεμμυδά. Ὁ τελευταῖος το χρησιμοποίησε – μαζί μέ ἄλλα ἀνυπόστατα ἐπιχειρήματα - καί στήν περίπτωση τῆς ὁμιλίας τοῦ ΠΠΓ τῆς 8(20) Μαρτίου 1821 πού δημοσιεύθηκε στήν Constitutionnel.

Στούς διάφορους λόγους γιά τούς ὁποίους τό ἐπιχείρημα ἐξ ἀποσιωπήσεως δέν ἔχει κάποια ἀποδεικτική ἀξία, προστίθεται καί ἡ εἰκόνα τοῦ ἴδιου του χ/γ πού περιέγραψα. Ἐκτός ἀπό τήν πλημμελῆ φυσική καί γραφολογική του κατάσταση, ὑπάρχουν καί κάποια σημεῖα τοῦ κειμένου πού δείχνουν ὅτι αὐτό ἦταν προσωπικές σημειώσεις τοῦ ΠΠΓ. Ἕνα ἀπό αὐτά εἶναι οἱ ὑβριστικοί χαρακτηρισμοί γιά τόν Παπαφλέσσα (ἀπατεών, ἐξωλέστατος, ἀλιτήριος κ.α.) οἱ ὁποῖοι – ἀκόμα καί ἄν δικαιολογοῦνται – προφανῶς δέν ἁρμόζουν γιά δημόσια χρήση ἀπό ἕναν ἱεράρχη.Αὐτοί οἱ ὑβριστικοί χαρακτηρισμοί συχνά παραλείπονται ἀπό τόν Καστόρχη, ἐπειδή ἀκριβῶς τούς θεωρεῖ ἀπρεπεῖς. Ἕνα ἄλλο σημεῖο εἶναι τά συνθηματικά πού χρησιμοποιεῖ ὁ ΠΠΓ γιά διάφορα στελέχη τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας. Σέ μιά σημείωση στά ἄνω ἀριστερά της σέλ. 2 τοῦ χ/γ ὑπάρχουν ἀρχικά ὅπως «ὁ Α.Β: ὁ Α.Γ: ὁ Α.Δ:» καί συνθηματικά ὀνόματα ὅπως «ὁ Καλός» κ.α. Εἶναι γραμμένα δίπλα στήν παράγραφο πού ἀναφέρεται στήν ἵδρυση τῆς Φίλ. Ἑταιρείας ἀλλά δέν ἀποτελοῦν παραπομπές ἀπό τό κείμενο. Εἶναι ἀπίθανο ὅτι ὁ ΠΠΓ θά ἔγραφε αὐτά τά συνθηματικά ἄν προόριζε τό χ/γ γιά δημοσίευση. Συντομογραφίες ὀνομάτων ὑπάρχουν καί σέ ἄλλα σημεῖα τοῦ κειμένου, ὅπως π.χ. «Ἰωάννης Παπαδ» (Παπούλα σ. 29). Ὑπενθυμίζω ἐπίσης τά δύο ἐμβόλιμα τεμάχια χαρτιοῦ, πού κι αὐτά δέν θά ὑπῆρχαν σ' ἕνα προσεγμένο χειρόγραφο πού προορίζεται γιά δημοσίευση ἤ ἐπιμέλεια.

Οἱ ἐκδόσεις ἄλλοτε περιλαμβάνουν καί ἄλλοτε ὄχι τίς διάφορες διαγραφές πού ὑπάρχουν στό χ/γ. Ὅμως στό ἔργο αὐτό, ἐπειδή ἀκριβῶς εἶναι λακωνικό, ἡ παράλειψη ἔστω καί μιᾶς λέ-

ξης μπορεῖ νά συνεπάγεται μιά σημαντική ἀπώλεια πληροφορίας. Σάν παράδειγμα ἀναφέρω τήν ἀκόλουθη περίπτωση πού ἐντόπισα ἀπό δειγματοληπτική ἀντιπαραβολή (ἴσως ὑπάρχουν καί ἄλλες). Στήν σημαντική (λόγω τῆς ἰδεολογικῆς πολεμικῆς) ἀφήγηση τῶν γεγονότων μεταξύ 21 καί 25 Μαρτίου καί τήν κάθοδο ἀπό τήν ὀρεινή Ἀχαΐα στήν Πάτρα, ὅλες οἱ ἐκδόσεις γράφουν:

«… ὁ ΠΠ καί ὁ Ἀνδρέας Ζαΐμης ἔγραψαν πρός τούς καπιταναίους Κουμανιώτας νά τρέξουν […] τήν δέ ἐπιούσαν ἡμέραν ἐκίνησαν καί αὐτοί ἔχοντες περίπου πεντακοσίους στρατιώτας καί ἐμβήκαν εἰς τάς Πάτρας».

Στό χ/γ μετά το «καί αὐτοί» ἔχει προστεθεῖ καί μετά διαγραφεῖ ἡ σημείωση «μετά τοῦ Ἀνδρέα Ζαΐμη καί τοῦ Κερνίκης Προκοπίου». Ἄν ἀληθεύει ἡ διαγραμμένη πληροφορία ὅτι κινήθηκε μαζί μέ τόν ἐπ. Προκόπιο (καί τούς ἄλλους προεστούς), τότε ἐνισχύεται τό σενάριο ὅτι κινήθηκαν πρῶτα ἀπό Νεζερά πρός Καλάβρυτα καί μετά πρός Πάτρα, καί ὅτι βρίσκονταν στά Καλάβρυτα καί Ἅγ. Λαύρα κατά τήν ἑορτή τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.

Συμπεράσματα: (α) Εἶναι βέβαιο ὅτι δέν ὑπάρχει ἀπόλυτη πιστότητα τῶν ὑπαρχουσῶν ἐκδόσεων πρός τό αὐθεντικό κείμενο. (β) Τά Α/Μ εἶναι πρόχειρες καί ἐλλειπτικές σημειώσεις πού ἔγραψε ὁ Π. Πατρών Γερμανός γιά προσωπική του ἐνθύμηση καί ἀποκλείεται νά προορίζονταν γιά δημόσια χρήση. Γιά νά ἀντληθοῦν ὅλες οἱ δυνατές ἱστορικές πληροφορίες ἀπό τό χ/γ χρειάζεται μιά ἐπανέκδοσή του ἡ ὁποία νά περιλαμβάνει ὅλο το κείμενο, ἀκόμα καί τό διαγραμμένο.

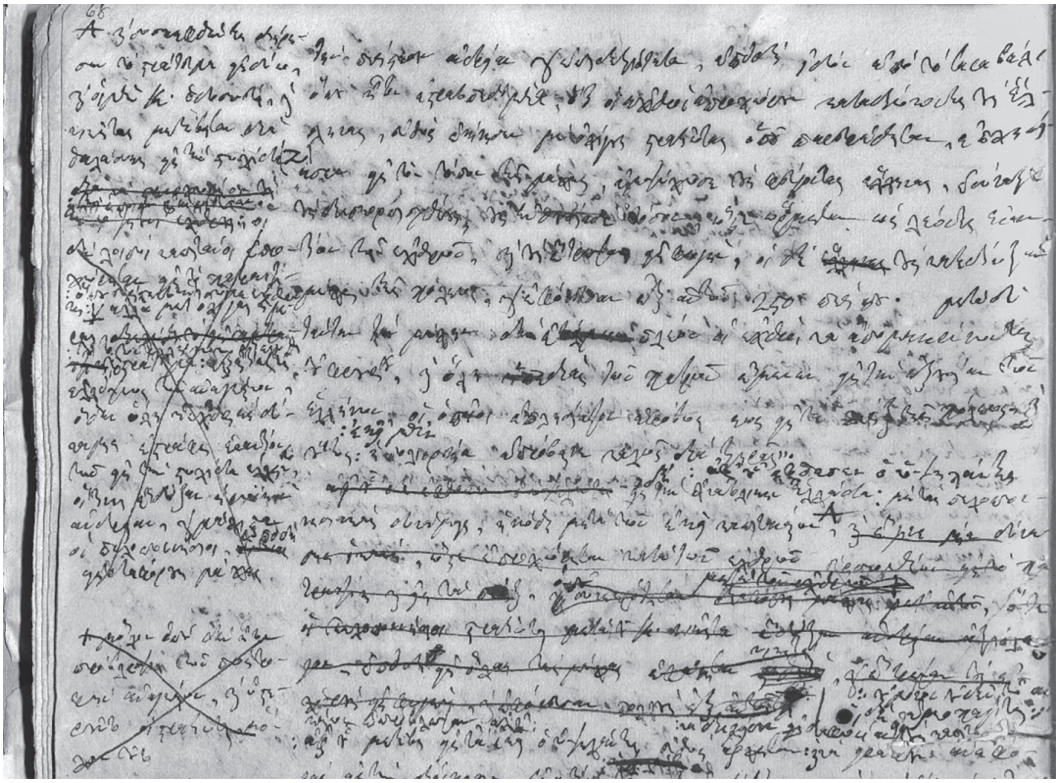

Εἰκόνα: Τό ἄνω μέρος τῆς σέλ. 68 τοῦ χειρογράφου.

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Χρῆστος Π. Μπαλόγλου, Συμβολή στήν πνευματική ἱστορία τοῦ Μυστρᾶ. Οἱ λόγιοι κατά τήν περίοδο τῶν Καντακουζηνῶν καί τήν Παλαιολόγειο Ἀναγέννηση

Ἐκδόσεις Παπαζήση, Ἀθήνα 2023, 248 σσ.
[Ἱστορία καί Πολιτισμός στίς ἐκδόσεις Παπαζήση, τόμ. 3].

Τό βιβλίον, τό ὁποῖον ἐξεδόθη ἐπί ἀρίστου χάρτου ἀπό τόν εὐφήμως γνωστό γιά τίς ὑψηλοῦ ποιοτικοῦ ἐπιπέδου ἐκδόσεις του ἐκδοτικό οἶκο Παπαζήση, ἐνταχθέν στήν Σειρά Ἱστορία καί Πολιτισμός πού διευθύνεται ἀπό τόν Ἀλέξιο Σαββίδη, Ὁμότιμο Καθηγητή Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, συμβάλλει στήν ἐθνική αὐτογνωσία μας μέ τήν ἀνάλυση καί διερεύνηση τῆς σχέσεως τῆς διανοήσεως μέ τήν ἐξουσία , ὅπως αὐτή ἀποτυποῦται μέ τήν κατάθεση συγκεκριμένων καί ἐξειδικευμένων μέτρων γιά τήν οἰκονομική καί κοινωνική ἀνασύνταξη καί στρατιωτική ἀναδιοργάνωση τοῦ Δεσποτάτου τοῦ Μυστρᾶ.

Τό βιβλίον ἔχει, πλήν τῆς Εἰσαγωγῆς καί τῶν Συμπερασμάτων, ἀνάπτυγμα πέντε κεφαλαίων. Ἐκ τοῦ τρισελίδου (σσ.7-9) ἀναλυτικοῦ Πίνακος Περιεχομένων ἐμφαίνεται ὁ πνευματικός μόχθος τοῦ συγγραφέως. Ἀκολουθεῖ ὁ τρισέλιδος Πρόλογος (σσ.11-13), ἕνας ἀναλυτικός, λίαν ἐπιστημονικῶς κατηρτισμένος Πίνακας Βραχυγραφιῶν (σσ.15-19) καί ἕπεται ἡ δισέλιδος (σσ.21-22) Εἰσαγωγή.

Ἰδού οἱ τίτλοι τῶν κεφαλαίων. Κεφάλαιο Ι: Ἡ συμβολή τῶν Οἴκων τῶν Καντακουζηνῶν καί τῶν Παλαιολόγων στήν ἀνάδειξη τοῦ Δεσποτάτου τοῦ Μυστρᾶ (σσ.23-69), Κεφάλαιο ΙΙ: Ὁ κύκλος τῶν λογίων τῆς Αὐλῆς τῶν Καντακουζηνῶν (σσ.71-80), Κεφάλαιο ΙΙΙ: Ὁ κύκλος τῶν λογίων τῆς Αὐλῆς τῶν Παλαιολόγων (σσ. 81-105), Κεφάλαιο IV: Οἱ ἀνακαινιστές διανοούμενοι τῶν Παλαιολογείων χρόνων, τῶν Δεσποτῶν Θεοδώρου Β΄ καί Κωνσταντίνου (σσ.107-125), Κεφάλαιο V: Μεταρρυθμιστικές προστάσεις τῶν λογίων τῶν Αὐλῶν τῶν Δεσποτῶν Θεοδώρου Β΄ καί Κωνσταντίνου γιά τήν οἰκονομική καί κοινωνική ἀνασυγκρότηση τοῦ Δεσποτάτου (σσ.127-160). Ἀκολουθοῦν τά Συμπεράσματα (σσ.161-163) καί ἔπονται μία ἐμπεριστατωμένη, πλουσιωτάτη Βιβλιογραφία (σσ.165-200), Summary (σσ.201-205), ἕνας ἀναλυτικός, χρηστικός Χρονολογικός Πίνακας (σσ.207-220), ὁ ὁποῖος συνδέει τά στρατιωτικά καί πολιτικά γεγονότα μέ τήν συγγραφή ἔργων τῶν λογίων, Εὑρετήρια (σσ.221-243) καί Εἰκόνες (σσ.245-248).

Τό ἔργον συμβάλλει ἀνεπιφύλακτα στήν μεσαιωνική καί βυζαντινολογική γραμματεία καί ἐκφράζονται τά θερμά συγχαρητήρια στόν συγγραφέα.

Τοῦ ΣΕΡΑΦΕΙΜ Ι. ΜΑΡΙΝΟΥ

Οἰκονόμειος Σχολή (Ἔτος κτίσεως 1910)

«ΣΕΛΙΔΟΔΕΙΚΤΕΣ, ΔΟΞΕΣ ΤΟΥ '21»:
Μ. ΣΑΧΑ – ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ
ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ:
«ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΕΜΠΝΕΥΣΤΗΣ ΚΑΙ ΔΑΣΚΑΛΟΣ»